

**Національна академія наук України
Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені
М.І. Долішнього НАН України»**

Серія «Проблеми регіонального розвитку»

**Ексклюзивність регулювання соціально-
економічного розвитку регіонів:
сутність, прояви та загрози**

Наукове видання

Львів 2020

УДК 332.025.12

Ексклюзивність регулювання соціально-економічного розвитку регіонів: сутність, прояви та загрози: наукове видання / [наук. ред. С. Л. Шульц]; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України». Львів. 2020. 106 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»)

ISBN 978-966-02-4252-4 (серія)

ISBN 978-966-02-9323-6

Рецензенти:

Заблудська І.В. д.е.н., проф., директор Луганської філії ДУ «Інституту економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України», заслужений економіст України

Васильців Т.Г. д.е.н., проф., завідувач відділу проблем соціально-гуманітарного розвитку регіонів ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»

У науковому виданні представлено результати дослідження теоретико-методологічних засад ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку регіонів. Сфокусовано увагу на системних характеристиках та інституційному базисі ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку регіонів, теоретичних підходах до розуміння сутності ексклюзивних та інклюзивних інститутів регулювання суспільно-економічних процесів. Проаналізовано ознаки та прояви різних типів ексклюзії, які є наслідком ексклюзивності регулювання соціально-економічних процесів на державному, регіональному та місцевому рівнях.

Видання може бути корисним при виробленні, прийнятті та реалізації управлінських рішень на різних рівнях управління, для представників органів державної влади та місцевого самоврядування, науковців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів.

Рекомендовано до друку Вченою радою ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України» (протокол №5 від 02.07.2020)

©ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»

Зміст

	ПЕРЕДМОВА	4
1.	КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКСКЛЮЗИВНОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ	6
1.1.	Модель інклюзивного розвитку: зарубіжний досвід та інструменти реалізації	6
1.2.	Системні характеристики ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку регіонів	18
1.3.	Теоретичні положення антагонізму інклюзивних та ексклюзивних інститутів регулювання суспільно-економічних процесів	26
2.	ІНСТИТУЦІЙНИЙ БАЗИС ЕКСКЛЮЗИВНОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	36
3.	ЕКСКЛЮЗІЯ ЯК НАСЛІДОК ЕКСКЛЮЗИВНОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ: ТИПОЛОГІЗАЦІЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТА СФЕРИ ВИНИКНЕННЯ	47
3.1.	Сутність та ознаки політичної ексклюзії в управлінні суспільним розвитком	47
3.2.	Соціальна ексклюзія в умовах глобальних та локальних викликів	51
3.2.1	Глобальні тенденції поширення соціальної ексклюзії та їх вплив на формування суспільних цінностей	51
3.2.2	Передумови та форми прояву соціальної ексклюзії	59
3.3.	Пріоритети та методи регулювання ринкової ексклюзії на регіональних споживчих ринках	71
3.3.1.	Ознаки та напрями подолання ринкової ексклюзії на регіональних товарних ринках	71
3.3.2.	Проблема безпеки споживання в умовах ексклюзивного регулювання соціально-економічного розвитку	78
3.4.	Просторова ексклюзія у плануванні розвитку регіонів та міст України	87
	ПІСЛЯМОВА	100
	ДОДАТКИ	101

Передмова

Формування системи управління соціально-економічною макросистемою України відбувалося під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, пов'язаних із становленням ринкової системи господарювання, перерозподілом національного багатства на етапах створення та розвитку незалежної держави.

Прикметно, що ці процеси відбувалися без чіткого визначення суспільно-економічної макромоделі розвитку, яка протягом тридцятирічного періоду набувала характеристик псевдоринкової економіки з ознаками дисфункцій управління на різних рівнях системної ієрархії, у тому числі регіональному.

В глобальному вимірі однією з перспективних моделей суспільно-економічного розвитку вважається інклюзивна модель, основними характеристиками якої є включеність всіх суб'єктів господарювання, населення, територій у процес прийняття рішень щодо створення і розподілу суспільних благ з метою зменшення соціальної нерівності, поляризації суспільства та покращення якості життя людей.

Вагомою перешкодою реалізації цієї моделі в Україні, у тому числі її європейської форми, є ексклюзивність регулювання суспільно-економічних процесів в країні та її регіонах, яка особливо посилилась в останнє двадцятиліття після завершення процесу первинного перерозподілу багатства і переходу до наступних етапів перерозподілу вже новоствореної переважно суспільно нелегітимної власності на користь політико-економічних еліт.

Ексклюзивність регулювання та породжувані нею дисфункціональність управління державою, ексклюзія різних сфер і секторів суспільства та економіки набуває особливо загрозливих для безпеки розвитку держави форм і масштабів в умовах посилення впливу негативних геополітичних викликів глобального середовища (агресія Російської Федерації, асиметричні взаємовідносини з іншими країнами та мегарегіональними утвореннями, поширення пандемії Covid-19 та загострення еколого-кліматичних проблем), невизначеність масштабів і часового горизонту виникнення яких зростають.

Викладеним обумовлена необхідність окреслення теоретичних положень антагоністичності інклюзивних та екстрактивних інститутів розвитку, у тому числі системних характеристик ексклюзивності регулювання у зіставленні з світовим досвідом впровадження моделі інклюзивного розвитку та аналізом інституційного базису ексклюзивного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів України. При цьому важливо здійснити типологізацію ексклюзії як прояву ексклюзивності регулювання в різних сферах, особливо політичній, економічній та соціальній.

В теоретичному та прикладному полі дослідження явища ексклюзивності та пов'язаних з нею ексклюзією і дисфункціональністю першочергової уваги потребують їх наслідки на найважливішому етапі функціонування економіки та суспільства – самовідтворенні людини та природи в процесі споживання товарів, використання робіт, послуг у різних формах. Саме тому важливо виявити ознаки та явища ексклюзії

на регіональних ринках, окреслити теоретичні та методико-прикладні аспекти зміцнення безпеки споживання як передумови подолання ексклюзивності регулювання у цьому секторі економіки, а також у секторах та сферах, пов'язаних з доступом до ресурсів в процесі просторового планування, і подальшого розширення області дослідження на підприємницьку діяльність, сфери освіти і науки, охорони здоров'я і навколишнього середовища.

Доповідь підготовлено авторським колективом під науковим керівництвом д.е.н., проф. Шульц С.Л.

Авторський колектив: Луцків О.М., к.е.н., с.н.с. (1.1), Мокій А.І., д.е.н., проф. (1.2; 3.3.2), Шульц С.Л., д.е.н., проф. (1.3), Максимчук М.В. д.е.н., с.н.с. (2; 3.1.), Карп'як М.А. к.е.н., с.н.с. (3.2), Попадинець Н.М., к.е.н., с.н.с. (3.3.1), Антонюк Д.А. д.е.н., проф. (3.3.2.), Антонюк К.І., к.е.н., доц. (3.3.2.), Лисяк Н.М., к.е.н., доцент (3.4).

1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКСКЛЮЗИВНОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

1.1. Модель інклюзивного розвитку: зарубіжний досвід та інструменти реалізації

Сучасний етап розвитку глобальної економіки зорієнтований на реалізацію пріоритетів концепції інклюзивного розвитку. Зарубіжні та вітчизняні науковці активно досліджують теоретичні та прикладні аспекти цієї проблематики. Так, засади теорії інклюзивного розвитку закладені переважно закордонними вченими: Д. Аджемоглу та Дж. Робінсоном, Е. Райнертом, Дж. Подестою, Р. Болінгом, С. Голандером та ін. Серед українських науковців можна виділити праці В. Гейця, О. Прогнімака, І. Манцурова, М. Мельник, Е. Лібанової, Л. Федулової, Я. Жаліла та ін. В інструктивних документах Світового банку «інклюзивний розвиток» та «інклюзивне зростання», визначається як зростання швидкими темпами, стале, широко поширене у всіх секторах економіки, що залучає значну частину трудових ресурсів країни і характеризується рівністю можливостей в доступі до ринку праці і ресурсів¹.

В.М. Гейць зазначає, що «інклюзивний розвиток, це розвиток економіки, який передбачає включеність всіх суб'єктів у процес економічного розвитку на основі поєднання стійких темпів економічного зростання з підвищенням рівня життя людей та факторів, які важливі для покращення якості життя людей, в процесі якого всі групи людей сприяють створенню можливостей, беруть участь у розподілі вигод від розвитку і у прийнятті рішень, що відповідає ідеології лібералізації і політики демократичного капіталізму згідно з теоретичним розподілом повноважень, намірами і діями основоположних суб'єктів в моделях функціонування демократичного капіталізму.

Без домінування інклюзивної моделі економічного розвитку, яку практикує більшість країн світу, зростає економічна та соціальна нерівність, поглиблюється абсолютна бідність, значна частина населення не «включена» в процес створення ВВП, а відповідно й у розподіл суспільних благ. Зростаюча нерівність обмежує можливість окремих верств населення отримувати доступ до фінансів, інвестувати в освіту, що, своєю чергою, може зупинити розвиток людського капіталу та зростання продуктивності праці. Зростаюча і тривала нерівність становить істотну загрозу для ефективного та стійкого зростання та призводить до таких негативних наслідків:

1. *Збільшення відмінностей між бідними і багатими верствами населення.* Так, впродовж останніх десятиліть нерівність доходів збільшилася майже вдвічі в більшості країн ОЕСР (Австралія, Австрія, Бельгія, Великобританія, Німеччина). У багатьох країнах помічені довгострокові тенденції зростання нерівності, в інших – відбувається раптове і короточасне збільшення рівня нерівності. Сьогодні

¹ Ending Poverty and Sharing Prosperity. Global Monitoring Report 2014/15. Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank, 2015. 240 p. URL: <http://www.worldbank.org/en/publication/global-monitoring-report> (Last accessed: 07.08.2018).

найменший рівень нерівності у розподілі населення за рівнем доходів спостерігається в Швеції, Данії, Ісландії, Словенії, а найбільший – у Китаї, Індонезії та Південній Африці. В середньому по країнах ОЕСР 10% найбагатших сімей володіють половиною загального багатства, на 50% менше багатих доводиться майже 50%, а решта 40% володіють не більше 3% багатств. У США 1% населення володіє 35% багатств, в Австрії та Нідерландах 1% жителів володіє 25%, а в Канаді на 1% жителів припадає близько 16% багатств². Така ситуація унеможливорює підвищення платоспроможного попиту населення.

2. *Розвиток тіньового сектору економіки країн.* На сьогодні тіньова економіка існує в усіх країнах світу, однак відрізняється обсягами, структурою та механізмами розвитку та поширення. Загалом розвиток тіньової економіки в світі обумовлюється: значним податковим навантаженням; недосконалістю та суперечністю законодавчої бази, неефективністю державного регулювання та зарегульованістю господарських відносин. Основними проблемами тінізації економічних відносин є тіньова зайнятість та тінізація фінансових потоків.

Згідно експертних даних рівень тіньової економіки в сучасному світі становить від 18 до 35 % загальносвітового ВВП. Слід зазначити, що у високорозвинених країнах світу питома вага тіньового сектору в національній економіці значно менша, ніж в інших групах країн. В них цей показник коливається в межах 8 – 16% ВВП, тоді як у країнах, що розвиваються – від 23 до 25 % ВВП, у країнах з перехідною економікою – 30–50 % ВВП³. Серед розвинутих країн світу найменш поширена корупція у Швейцарії (10 %), Фінляндії (12 %), Швеції (17 %) ⁴. Натомість в Україні цей показник коливається в межах 85%. Для вимірювання корупції в державному секторі економіки використовують Corruption perceptions index⁵. Так, за Corruption perceptions index у 2019 році, як і в попередніх роках перше місце за рівнем прозорості економіки посідала Нова Зеландія та Данія (87 балів), за ними слідували Фінляндія, Швейцарія (86), Сінгапур, Швеція та Норвегія по 85 балів. У 2019 році Україна за цим показником посідала 130 місце (30 балів)⁶.

З огляду на це, високорозвинені країни світу наголошують на необхідності перегляду традиційної моделі економічного зростання: досягнення не лише його кількісних параметрів, а якісних, шляхом забезпечення ефективності розподілу вигод від зростання між усіма верствами населення (особливо найбільш соціально незахищених груп), мінімізації економічної та соціальної несправедливості та усунення різних форм соціальної та політичної дискримінації.

На сьогоднішній день у світі формується модель інклюзивного зростання, метою реалізації якої є скорочення нерівності в доходах та суттєвому зменшенні бідності,

² Piketty, Thomas (2017) Capital in the Twenty-First Century, trans. by A. Goldhammer, Cambridge, MA: The Belknap Press (of Harvard University Press). 2014. 457 p. . URL: https://www.thriftbooks.com/w/capital-in-the-twenty-first-century_arthur-goldhammer_nick-costes/3188189/?&mkwid=s33QXOIqIdc&pcrid=323356641520&pkw=%2Bcapital%20%2Bin%20%2Bthe%20%2Btwenty-

³ Офіційний сайт Європейської комісії. URL: <http://ec.europa.eu>

⁴ Красноручий О.О., Гришова І.Ю. Корупційні ризики та зарубіжна методологія їх оцінки в системі економічної безпеки. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2015. № 4 (4). С. 40–46.

⁵ Розрахунки проводяться для 180 країн світу (як європейських так і африканських). Кожна країна отримує бали: від 0 (сильно корумпована) до 100 (прозора).

⁶ Офіційний сайт Transparency International. URL: www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2019

розвиток людського капіталу, покращення екологічного стану довкілля, підвищення продовольчої безпеки тощо. Відповідно інклюзивна модель базується на ідеї рівності можливостей з точки зору доступу до ринків, ресурсів та неупереджене регуляторне середовище для ведення бізнесу та приватних підприємців, що забезпечить зростання у всіх секторах економіки а також перехід до більш досконалих форм організації економіки і суспільства та формування «економіки для всіх». Тобто модель інклюзивного розвитку передбачає, що кожен суб'єкт економіки є важливим, унікальним, цінним для суспільства і має можливості задовольнити свої потреби.

Дана модель базується на розподільчих аспектах зростання:

1) можливості, які створені економічним зростанням, повинні бути відкриті для людей;

2) ступінь нерівності доходів і доступу до основних послуг повинна бути обмежена в прийнятних межах.

Таким чином, за умов економічного зростання країн відбуватиметься і зростання ІРЛП (індекс розвитку людського потенціалу).

В інклюзивній моделі розвиток економіки є одночасно і продукт і процес. Якщо продукт розглядають як результируючий показник, що проявляється у збільшенні або покращенні робочих місць та рівня працездатності населення, зростанні інвестицій, підвищенні рівня життя, що призводить до досягнення більш збалансованого розвитку країнам та їх регіонів, то процес – це система заходів політики реалізація яких забезпечить їх досягнення (планування, аналіз, розподіл ресурсів, координація, переговори, співпраця, тощо)⁷. Таким чином, інклюзивний розвиток – це більше, ніж економічне зростання, тобто збільшення реального доходу на душу населення, зменшення бідності та нерівності доходів, а й передбачає інші виміри добробуту, такі як здоров'я, освіта та розвиток інших якостей людських ресурсів (креативності, комунікабельності, вміння приймати інноваційні рішення тощо).

Отже, інклюзивна модель економічного розвитку передбачає можливості для кожної людини:

- повноцінно та в повній мірі реалізувати свій потенціал;
- бути активним та повноцінним членом суспільства;
- отримувати гідну оплату за результати своєї праці, що у свою чергу дає доступ до нових можливостей;

- рівний доступ до результатів праці, який передбачає рівномірний і достатній розподіл результатів праці між найманим працівником, підприємцем і державою через збалансований розмір заробітної плати, прибутків і податків;

- доступність до високоякісних освітніх і медичних послуг тощо.

У світі виділяють декілька моделей інклюзивного розвитку економіки, які спрямовані на досягнення вище сказаних цілей, а вирізняються вибором першочергових пріоритетів та використанням інституційних та соціально-економічних переваг та шляхів їх досягнення.

⁷ Paramasivan S Vellala, Dr. Mani K Madala, Dr. Utpal Chhattopadhyay Theoretical Model for Inclusive Economic Growth in Indian Context. *International Journal of Humanities and Social Science*. Vol. 4, No. 13; November 2014. C. 229-235.

Американська модель базується на пріоритетності забезпечення рівних можливостей для усіх членів суспільства. Відмінністю цієї моделі є стимулювання інноваційного розвитку та запровадження прогресивних форм організації економіки і суспільства, проте вона не вирішує проблем бідності і розшарування населення за доходами. Так, рівень безробіття у США становить 5,6 % (8,7 мільйонів осіб є безробітними, а 6,8 мільйони мають роботу з частковою зайнятістю). Проте значними є соціальні видатки державного бюджету США, так найбільшу частку у структурі видатків бюджету займають видатки на освіту – 35 %, на охорону здоров'я – 9 %, на соціальне забезпечення – 13 %, що є позитивною тенденцією⁸. Важливою перевагою реалізації інклюзивної моделі в США є розвинені інклюзивні економічні та політичні інститути до яких відносять, насамперед, захищені права приватної власності, свободу контрактів і торгівлі, неупереджену систему правосуддя і рівні економічні можливості для всіх громадян спрямовані на продуктивну зайнятість, створення гідних та високооплачуваних робочих місць та підвищення якості людських можливостей (інвестування в освіту, охорону здоров'я та основні соціальні послуги). Інклюзивні інститути країни спрямовані на забезпечення соціальної рівності, охорони навколишнього середовища та природних ресурсів.

У загальному вигляді модель інклюзивного економічного зростання США подано на рис.1.1

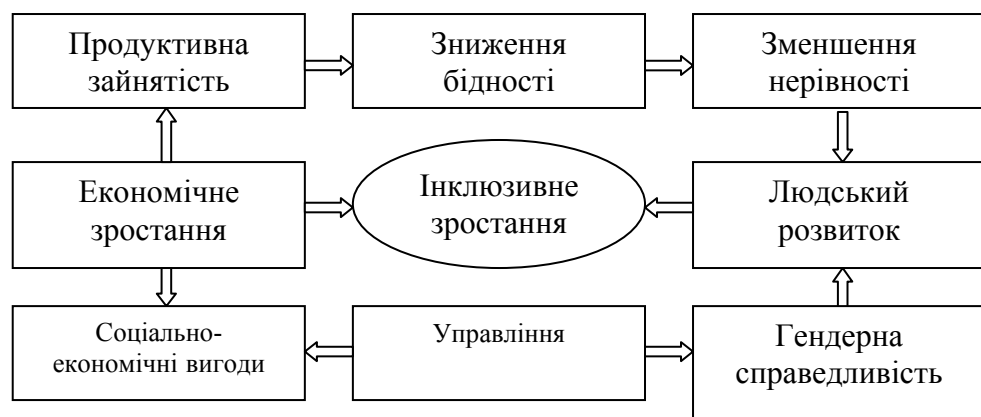

Рис. 1.1. Модель інклюзивного економічного зростання США

Конкурентними перевагами США щодо реалізації цілей інклюзивного зростання є:

1. Високий рівень диверсифікації економіки, за рахунок розвинутого промислового сектору, що робить її менш вразливою до швидких змін економічних умов і більш стійкою до протистояння кризовим явищам.
2. Високий рівень інвестування в НДДКР у виробничій сфері. Зокрема, у розвиток високотехнологічних галузей, які створюють найбільшу додану вартість. Так, впродовж останніх років частка витрат на НДДКР у ВВП країни становила майже 2,8 %.⁹

⁸ Хаусманн М. Экономика нуждается в инклюзивном росте URL: <http://www.vestifinance.ru/articles/491793>

⁹ За даними Eurostat URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=rd_e_gerdttot&lang=en

3. Якісні інститути управління, які сприяють підвищенню можливостей людини та розширенню її доступу до суспільних благ, соціальних та фінансових послуг.

4. Посилена увага до питань гендерної справедливості та рівності. Так, незалежно від статі, етнічної приналежності та релігії, люди з усіх соціальних секторів повинні мати однакові можливості щоб отримувати вигоду від економічного розвитку.

Сьогодні в США, наприклад, діє інклюзивний інститут управління, який наділяє працівників промислових та інших корпорацій часткою у власності цих корпорацій та дає змогу формувати середній клас дрібних власників не лише в сфері сільського та фермерського господарства, а й промислових та інших активів. Інструментом його реалізації є корпоративний план ESOP (План наділення акціями працівників), який станом на 2017 рік дозволив 14 мільйонам американських працівників стати повноцінними співвласниками їхніх підприємств. Водночас із 7-ми тисяч компаній, що застосовують ESOP, понад 4000 компаній на 50% і більше належать трудовому колективу. На думку американських науковців саме механізм ESOP та загалом інститут працівників-співвласників може стати тим новим інклюзивним та демократичним інститутом який сприятиме звільненню економіки від впливу окремих олігархів чи корпорацій.¹⁰

Основні підходи американської моделі інклюзивного розвитку використовується і в Китаї. Пріоритетами моделі інклюзивного розвитку країни визначено:

- 1) розповсюдження благ, які генеруються економічним зростанням, серед усіх верств населення, а також – досягнення балансу в економічному і соціальному розвитку;
- 2) соціальна справедливість та розвиток людських ресурсів, за рахунок досягнення повної зайнятості та підвищення кваліфікації працівників;
- 3) стимулювання внутрішнього споживання внаслідок пріоритетності ендогенного інноваційного розвитку.

До позитивних аспектів розвитку економіки Китаю слід віднести високу тривалість життя, низький рівень смертності дітей та високий показник ВВП на душу населення.

В Китаї зростання доходів на душу населення супроводжується скороченням розриву між багатим і бідним населенням. Згідно статистичних даних в Китаї у 2017 р. лише 3,3% населення перебували за межею бідності, тобто мали дохід менше 1,9 дол/день (для порівняння в США – 15,1%, в Кореї – 12,5%). У 1990 році цей показник становив 66,6%, а в 2010 р – 11,2%, 2013 році – 6,5%. Слід відзначити також і тенденцію до зниження нерівності розподілу доходів. Свідченням того є зниження коефіцієнту Джині у 2017 році порівняно з 2010 роком (з 0,487 до 0,465)¹¹.

Разом з тим, гальмують інклюзивний розвиток такі фактори, як: нерівність розподілу доходів та багатства, зростання коефіцієнту демографічного навантаження

¹⁰ Employee Stock Ownership Plan. URL: <https://www.investopedia.com/terms/e/esop.asp>

¹¹ Підсумки 2018 від Світового банку: бідність, біженці, борги. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46699086>

(відношення чисельності утриманців до працездатного населення), а також висока інтенсивність забруднення довкілля (наприклад, викидів діоксиду вуглецю).

Переорієнтація країни на ендогенний інноваційний розвиток спричинила зміну в пріоритетах економічної політики: з відкритої економіки на внутрішні ресурси розвитку і їх більш гнучкий розподіл. Вона була зумовлена тим, що іноземні інвестори мають власні інтереси, нерідко зовсім несумісні з інтересами країни-реципієнта, яка не отримує очікувані результати. За допомогою бюджетного стимулювання уряд країни зменшує залежність від зовнішнього попиту шляхом нарощування внутрішнього попиту. Такі зміни політики на стимулювання внутрішнього попиту в значній мірі були зумовлені і сповільненням темпів зростання. Середньорічні темпи зростання реального ВВП впродовж 2006-2016 рр. зменшились з 12,5% до 6,25%, хоча в розрахунку на душу населення за цей період часу цей показник і збільшився з 3010,9 дол США до 6772,6 дол США¹².

В процесі глобалізації наукового та інноваційного розвитку Китай включається за рахунок власних ідей і розробок та власних лідерів, а також зміни з споживчого стилю взаємин із зарубіжними університетами, науковими центрами та ТНК на співпрацю із ними.

Згідно моделі інклюзивного зростання основною рушійною силою економічного зростання цієї країни має стати сукупна продуктивність факторів виробництва, а не накопичення капіталу, окрім того, в такому випадку до 2030 року на сектор послуг припадатиме 70% ВВП, що близьке до рівня, який зараз спостерігається в розвинених країнах. Такі зміни вплинуть на зовнішньоторгівельну політику Китаю, зростання внутрішніх інвестицій та посилення взаємовигідних торгових відносин з зарубіжними партнерами, посилення імпортозаміщення з акцентом на технології, вироблені в Китаї та продукцію з високим рівнем ВДВ¹³.

Задля реалізації моделі інклюзивного розвитку в країні ухвалено низка стратегічних документів. Серед яких: Концепція гармонійного суспільства, яка базується на принципах інклюзивності: економічного зростання, рівності, сталого та стабільного розвитку; Національні плани економічного і соціального розвитку Китаю; довгострокові стратегії до 2030 і 2050 рр., в яких основною метою є глобальне інноваційне лідерство і інноваційна нація. Китайське гармонійне суспільство – це демократія та законність, рівність і справедливість, довіра, співіснування людини та природи¹⁴.

Основними компонентами економічної стратегії Китаю є інноваційна економічна структура, інтенсивна промисловість, зелений розвиток, інклюзивне суспільство, відкритий світогляд та економічні інститути. Створенню сприятливого інноваційного середовища сприяло відкриття спеціальних економічних, індустріальних, техніко-економічних та експортних зон. Завдяки цьому вдалося забезпечити виробниче

¹² За даними Eurostat URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=rd_e_gerdtot&lang=en

¹³ Economic and Social Survey of Asia and the Pacific 2017: Governance and Fiscal Management (United Nations publication), Sales No. E.17.II.F.8 URL: <https://www.unescap.org/sites/default/files/publications/Survey%202017-Final.pdf>

¹⁴ Хоменко О.В. Інклюзивне зростання КНР: соціально-економічний ефект. *Україна-Китай*. №5(11). 2018. URL: <http://sinologist.com.ua/homenko-o-v-inklyuzyvne-zrostantnya-knr-sotsialno-ekonomichnyi-efekt/>;

інклюзивне лідерство багатьох провінцій Китаю та сконцентрувати значний фінансовий, виробничий, інноваційний потенціал та людський капітал в галузях з високою ВДВ¹⁵.

Європейська модель орієнтується на рівність у доступі до результатів праці і їх рівномірного розподілу в суспільстві та на максимально справедливий розподіл доходів між усіма громадянами. Країни-члени ЄС демонструють високі показники економічного зростання і соціальних гарантій, розвинутості демократичних інституцій, рівня освіти та інноваційних технологій. Разом з тим, незважаючи на активізацію інноваційних процесів, рівень інновацій в цих країнах є набагато нижчий, ніж у США, що пов'язано з низькою мотивацією і нижчими видатками на освітню і наукову сферу. Важливе місце в цій моделі відводиться зменшенню нерівності доходів. На сьогодні нерівність зростає в більшості європейських країн. Так, розрив між багатими та бідними за останні 30 років досягнув найвищого рівня, а середній дохід найбагатших 10% населення майже в 9 разів більший, ніж 10% найбідніших¹⁶.

Сьогодні основний акцент в ЄС робиться на підвищенні рівня зайнятості економічно активного населення, що у свою чергу зменшить бідність та розшарування населення за доходами. Для вирішення зазначеної проблеми в ЄС було розроблено стратегію «Європа–2020» основною метою якої стало доведення рівня зайнятості економічно активного населення до 75% шляхом впровадження дієвого економічного механізму оптимізації зайнятості та реалізації принципу включення (inclusiv) у сферу зайнятості працездатних контингентів економічно активного населення середнього і старшого віку.¹⁷

Деякі країни Північної Європи, наприклад, домагаються успіху в програмах підтримки та допомоги безробітних, які поєднують перепідготовку з активними консультаціями з працевлаштування. Основною метою таких програмних документів є скорочення терміну перебування без роботи.

Важливим пріоритетом формування інклюзивного зростання європейських країн є збалансованість регіональної політики, яка передбачає реалізацію політики вирівнювання та участь держави у виконанні регіональних інвестиційних проектів. Політика вирівнювання враховує те, що регіони мають різну соціально-демографічну структуру, а отже і різні можливості, як щодо отримання податків (доходів), так і різні витрати на надання соціальних послуг (залежно від кількості тих, хто такі послуги надає і тих хто потребує). Тому вона передбачає вирівнювання як доходів, так і витрат.

Іншою особливістю є відмова від безумовного дотримання одного з головних принципів ринкової економіки – вільної конкуренції на користь регульованої конкуренції. Таке коректування ринкових механізмів і «вільного ціноутворення» в ЄС спрямоване не лише на соціальний захист населення, але і на підтримку малого і

¹⁵ Там само

¹⁶ Communication from the commission Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>

¹⁷ Europe 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. URL <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>

середнього бізнесу, деяких галузей промисловості та сільськогосподарських виробників.

Визначальну роль в європейській інклюзивній моделі відіграє соціальна якість, яка визначає основні умови для розвитку суспільних відносин. Відповідно, соціальна якість розглядається у чотирьох вимірах людських можливостей: 1) економічної безпеки (economic security), яка гарантує певний рівень життя; 2) соціального включення (social inclusion), що означає доступ до інституціонального та інфраструктурного контексту, а також «ступінь інтегрованості людей до різних інститутів і суспільних відносин»; 3) соціальної згуртованості (social cohesion), яка ґрунтується на спільних ідентичностях, цінностях і нормах, що забезпечують узгодженість взаємодій; 4) набуття повноважень і можливостей (empowerment), що означає або «здатність людей контролювати своє життя та наявність відповідних знань, вмінь і умов» для цього, або міру, наскільки суспільні відносини сприяють можливостям людини¹⁸.

Ще однією складовою моделі інклюзивного розвитку є соціальне включення, яке фокусується на нерівному доступі (або його відсутності) до ресурсів. Якщо в США політика соціального включення до системи освіти, ринку праці та громадських служб спрямована, насамперед, на осіб, які через фізичні або ментальні обмеження не можуть брати участь у повноцінному житті, а визнання права рівних можливостей для таких осіб стало завершенням руху за громадянські права, коли в 1975 р. конгрес США прийняв федеральний закон (Individuals with Disabilities Education Act), який гарантував інклюзивну освіту, то в ЄС її метою є подолання бідності та тривалого безробіття. Окремо здійснюється підтримка тих, хто нездатний працювати, і яким гарантується достатній рівень добробуту.¹⁹

Впродовж останніх 30-ти років усіма європейськими країнами поступово було прийняте так зване «антидискримінаційне» законодавство, що передбачає «рівне ставлення». Нещодавно це законодавство було прийняте на рівні усього ЄС. Принципи «антидискримінації» та «рівного ставлення до осіб», без огляду на їх релігійну чи світоглядну приналежність, фізичні чи психічні вади, вік та статеву орієнтацію зосереджені на врегулюванні соціальної поведінки осіб між собою. Це у свою чергу сприяє інклюзивному зростанню економіки.

В німецькій інклюзивній моделі держава не акцентує увагу на економічних питаннях а створює надійні правові, соціальні і ринкові умови для реалізації економічної ініціативи. Такі рамкові умови втілюються в громадянському суспільстві та забезпечують соціальну рівність індивідів (рівність прав, стартових можливостей і правовий захист). Вони фактично складаються з двох основних частин: цивільного та господарського права, з одного боку, і системи заходів з підтримання конкурентного середовища – з іншого. Таким чином, специфіка німецької моделі полягає у використанні головного принципу – органічної єдності ринку і держави. Основний

¹⁸ Social Inclusion: Inspiring Trends in European Funded Projects. URL: https://eacea.ec.europa.eu/sites/eacea-site/files/brochureclustersocialinclusion_2018_webok.pdf

¹⁹ Савельєв Ю.Б. Багатомірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку: монографія. К. : ВПЦ "Київський університет". 2017. 447 с

акцент робиться на нівелюванні та запобіганні ризиків нерівності, як доходів, так і соціально-економічного розвитку загалом.

Основними індикаторами Німецької моделі інклюзивного розвитку є:²⁰

- низька нерівність в доходах;
- скорочення абсолютної бідності;
- інтерналізація зовнішніх чинників зростання;
- скорочення розриву в доходах по лінії Північ-Південь;
- зменшення нерівності можливостей (за рахунок доступу до освіти, фінансів, охорони здоров'я та судової системи).

Скандинавська (шведська) модель застосовується в Швеції, Данії, Норвегії та Фінляндії. В цих країнах спостерігається висока економічна ефективність і стабільність, справедливий розподіл доходів та високі показники соціальної рівності. Тобто скандинавська модель забезпечує високі економічні показники паралельно з низьким рівнем нерівності. Ця модель базується на збалансуванні економічного зростання, рівності доходів і загальному задоволенні громадян, гнучкості ринків праці (з незначними обмеженнями найму і звільнення працівників), низьких податків для підприємців і значних стимулах для інновацій та вирівнюючій соціальній політиці (відносно рівномірного розподілу доходів, високих соціальних витрат держави, безкоштовною освітою). Активна соціальна політика, соціального добробуту як мети економічної діяльності держави, забезпечується дуже високими обсягами перерозподілу національного доходу через бюджет (50-60% ВВП).

Скандинавську інклюзивну модель розглядають як модель «відкритості» (як з точки зору технологічної доступності для більшості громадян, так і забезпечення механізмів широкої громадської участі в процесах прийняття управлінських рішень на всіх рівнях адміністративного управління), високої інноваційної культури, що базується на цінностях свободи творчої самореалізації особистості. Її специфіка полягає в сильній соціальній політиці, спрямованій на скорочення майнової нерівності за допомогою перерозподілу національного доходу на користь найменш забезпечених верств населення. При інклюзивній моделі економічного розвитку функціонування виробництва забезпечується приватними підприємствами, а функція забезпечення високого рівня життя (включаючи зайнятість, освіту, соціальне страхування) і підтримки найважливіших елементів інфраструктури – на державу. Держава відіграє вирішальну роль у вирівнюванні доходів і багатства населення. Уряд втручається в функціонування економіки з метою більш рівномірного розподілу матеріальних благ і життєвих можливостей.

До найбільш принципових ознак цієї моделі відносять:²¹

- ефективну систему державного забезпечення, яка передбачає значну підтримку та надання послуг. Наприклад, безкоштовну освіту, всеохопну систему

²⁰ Prosperity for all? Germany needs a new inclusive economic policy URL: <https://www.bertelsmann-stiftung.de/en/topics/latest-news/2018/januar/prosperity-for-all-germany-needs-a-new-inclusive-economic-policy>

²¹ Скандинавська утопія? Гендерна рівність і трудові vs. репродуктивні ресурси у Швеції. URL: <https://commons.com.ua/uk/skandinavska-utopiya-genderna-rivni/>

охорони здоров'я та ефективну державну пенсійну систему, за рахунок високих податків на доходи;

- значне інвестування в розвиток людського капіталу, що охоплює догляд за дітьми, систему освіти, науки, дослідження та розробки;
- систему інституцій, які регулюють ринок праці, зокрема, тісну співпрацю профспілок та асоціацій роботодавців, координування заробітної плати та відносно високі дотації по безробіттю;
- високі показники гендерної рівності, значне залучення жінок до ринку праці та в політику.

Ця модель, з одного боку, базується на збереженні ринкової економіки з приватною власністю (понад 90 % підприємств країни належить приватним власникам), з іншого – на соціалізації сфери розподілу національного доходу через використання податково-трансфертного механізму. Кожен громадянин має рівні можливості в політичному, економічному і культурному житті суспільства, яке спрямоване на розвиток особистості. Досягнення цієї рівності забезпечує держава через надання безкоштовних чи дешевих послуг у найбільш важливих сферах економіки. Механізм державного втручання в економіку спрямовується на підтримку цін в аграрному секторі, досягнення повної зайнятості і побудову справедливої соціальної системи, яка включає в себе: страхування населення на випадок хвороби, безробіття, нещасних випадків на виробництві, безоплатну освіту і медичне обслуговування у формі обов'язкового медичного страхування.

Модель інклюзивної зростання скандинавських країн передбачає значне підвищення державних видатків, особливо на освіту, на допомогу з безробіття, на професійну підготовку, на охорону здоров'я. Окрім того, саме органи місцевого самоврядування забезпечують високі стандарти соціальних послуг, відповідають за розв'язання поточних проблем територіальних громад, захист і дотримання їх законних прав та інтересів. З іншого боку, громадяни мають гарантовані законом і традицією можливості впливати на рішення органів місцевого самоврядування та контролювати їх діяльність, яка є відкритою, прозорою і відповідальною²².

В основі *норвезької моделі* інклюзивного розвитку закладено принцип забезпечення рівноваги між ринком та державним управлінням. Тобто вільний ринок самостійно не може здійснити справедливий розподіл доходів і національних багатств. Саме держава є відповідальною за розподіл багатств, прав і послуг. В країні діє прогресивна система оподаткування, яка є важливим ефективним засобом перерозподілу доходів. Регіони диференціюються, залежно від рівня промислового розвитку: менш розвинуті – одержують необхідне кредитування і зменшення податків. Цілі економічної політики спрямовані на підтримку необхідного економічного розвитку країни, введення механізмів протидії безробіттю. Яскравим прикладом інклюзивного інструменту управління є використання податків від видобування нафти – саме на соціальний захист населення.

²² Мекшун Л.М. Німецька та шведська моделі побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки. *Науковий вісник ЧДІЕУ* № 3 (23). 2014. С. 35-34

Найхарактернішими ознаками норвезької моделі інклюзивного розвитку є формування суспільства загального благополуччя та добробуту, яке досягається за рахунок створення сприятливих умов для тих верств населення, які того найбільш потребують. За оцінками експертів у країні досягнуто максимального рівня соціальної гармонії, в ній не існує великого розриву між найбіднішими та найбагатшими, що має місце в інших²³.

У країні існує єдина система реєстрації вільних вакансій, підготовки і перепідготовки кадрів на численних безкоштовних курсах. Освіта в країні є доступною для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального або етнічного статусу. Більшість шкіл державні, частка приватних становить не більше 2%. Кожний третій випускник школи продовжує навчання у вищому навчальному закладі, де воно є безкоштовним. Кошти є необхідними лише для придбання підручників і оплати помешкання для проживання, крім цього студенти можуть взяти кредити²⁴.

Особливістю моделі інклюзивного розвитку, що реалізується в Норвегії є активна міграційна політика в основі якої лежить принцип мультикультурного розвитку, що означає участь іммігрантів у житті норвезького суспільства на тих же умовах і з тими ж обов'язками, які має корінне населення. Фінансування цієї діяльності здійснює уряд, але організація практичної роботи (проведення курсів норвезької мови, перепрофілювання або навчання іммігрантів) входить до компетенції місцевої влади.

До того в Норвегії діє збалансована система доходів населення, яка дозволяє попереджати їхню високу диференціацію; високі витрати суспільства на заробітну плату – приблизно 57% ВВП; розвинена система соціального захисту, витрати на яку становлять близько 40 % ВВП; прогресивна система оподаткування, яка дає змогу забезпечити гідну пенсію та здатність молодих сімей придбати власне житло²⁵.

Прикладами інструментів політики інклюзивного розвитку в країні можна вважати етичні кодекси і норм, які рівноцінні законодавчим актам і безальтернативно виконуються. Так, в сфері охорони здоров'я діє «Акт щодо біотехнології». Відповідно до нього біотехнології в медицині повинні застосовуватись, узгоджуючись із принципами поваги людської гідності, прав людини і особистісної цілісності, а також без будь-якої дискримінації. В Норвегії діє також і програма відшкодування моральної шкоди, завданої людині під час її навчання в дитсадку («Ex gratia payments»). Ще одним прикладом інклюзивного інструменту управління є те, що наприклад, в м. Осло можуть періодично обмежувати рух транспорту із двигунами внутрішнього згорання у випадку фіксування сплеску дитячої захворюваності на астму²⁶.

Модель інклюзивного розвитку набуває поширення і в країнах з нижчим рівнем розвитку. Наприклад в Індонезії вона формується на засади демократії, соціального

²³ Савельєв Ю.Б. Багатомірність сучасності: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку: монографія. К. : ВПЦ "Київський університет". 2017. 447 с

²⁴ Там само

²⁵ Досвід Норвегії. приклад соціального здоров'я нації. URL: http://bhfoundation.com.ua/news_717.html

²⁶ Там само

забезпечення (Компенсаторні програм призначених для нівелювання та зниження природних або фізичних нерівностей) та рівності можливостей доступу до державних послуг. В Південній Кореї на відміну від Північної активно розвиваються інклюзивні інститутів, які дають змогу великим групам населення брати участь у політичній та економічній системах країни, залучають інвестиції, інновації та експорт.

Підсумовуючи вище наведене слід зазначити, що модель інклюзивного економічного зростання високорозвинених країн світу базується на наступних цілях:

- економічне зростання орієнтоване на більш довгострокову перспективу. Високі темпи зростання протягом тривалого періоду часу є необхідним, і в більшості випадків головним чинником, що сприяє зменшенню бідності;
- трансформація режимів доступу: перехід від системи обмеженого доступу до системи відкритого (вільного) доступу, яка передбачає відкриття нових можливостей та прав для значної частини населення (освіта, доступ до судовської системи (суду), формуванню інфраструктури) та сприяє справедливому розподілу вигод економічного зростання і зниження ризиків участі в ринковій діяльності для окремих осіб (наприклад, різні програми соціального страхування)²⁷;
- структурна трансформація економіки та розвиток галузей з високою доданною вартістю;
- ресурсна ефективність, підвищення конкурентоспроможності та вирішення екологічних проблем;
- збільшення доходів бідних швидшими темпами, ніж населення загалом;
- продуктивна зайнятість, а не прямий перерозподіл доходів, як засіб збільшення доходів для виключених груп;
- створення нових можливостей та сприятливого середовища для зайнятості; зростання частка зайнятих, які ефективно включається в процес зростання; підвищення продуктивності праці, а не перерозподіл доходів як засіб збільшення доходів для виключених груп;
- розширення людських можливості та свобода вибору цінностей, наприклад, таких як збереження здоров'я, високооплачуваної роботи, щастя, почуття самоповаги;
- державні інвестиції в освіту не тільки підвищують базові темпи зростання, але і збільшують людський капітал і можливості отримання доходів у людей з низькими доходами;
- розвинена інфраструктура з'єднує людей і ринки, створюючи умови для ефективного розподілу ресурсів;
- зростання, пов'язане з прогресивними змінами розподілу проти зростання, при якому розподіл залишається незмінним. Це матиме більший вплив на зменшення бідності;
- нерівність великих активів негативно впливає на зростання.

²⁷ Норт Д. Уоллис Д. Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. М.: Изд. Института Гайдара. 2011. 214 с.

Таким чином можна зазначити, що основою інклюзивної моделі високорозвинутих країн світу є те, що економічний розвиток має супроводжуватися не лише зростання ВВП, а одночасно і підвищенням рівня захищеності, якості життя та доходів населення, надання їм рівних можливості для реалізації інтелектуального потенціалу, з включенням її у всі сфери життєдіяльності та прийняття управлінських рішень. Згідно цієї моделі, зростання – це лише одна мета економіки – інші цілі, такі як добробут чи рівність, також слід враховувати. Високий рівень соціального захисту є також важливим елементом моделі інклюзивної зростання. Слід наголосити на тому, що досягнення інклюзивного зростання неможливе без проведення комплексу структурних трансформацій з оптимізації і модернізації структури економіки. Об'єднуючим елементом даних перетворень є створення умов, в рамках яких прискорення зростання продуктивності праці буде доповнюватися скороченням нерівності доходів і створенням максимально сприятливих умов для розкриття творчого потенціалу людини. Значна частина реалізованих програм та проектів регіонального розвитку орієнтовані саме на зниження бідності.

Світовий досвід свідчить, що формування інклюзивної моделі економічного зростання в Україні, можливе на основі: гідної оплати праці, доступності і якості освіти й медицини, стимулювання підприємницької активності, формування рівних можливостей для всіх громадян, не залежно від національності, мови, соціального статусу тощо, створення сприятливих умов для інвестування та формування інноваційної моделі розвитку, реалізація програм з масової зайнятості, екологізації економіки, впровадження справедливих і ефективних заходів з розподілу доходів, соціальної згуртованості та активності населення у вирішенні суспільних питань. Інвестиції в розширення соціального захисту, за прикладом багатьох країн із середнім рівнем доходу, допоможуть Україні стримувати нерівність і її негативний вплив на економічне зростання та дозволяють їх розвиватися більш рівномірно та інклюзивно. Саме на це і має бути зосереджена діяльність органів влади та інструменти реалізації програмних та стратегічних документів на місцях.

1.2. Системні характеристики ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку регіонів

Визначення сутнісних характеристик певного явища, процесу, чи системи, передбачає, насамперед, розгляд категорії сутність (лат. – “la-ressetia”, “substantia”), як філософської категорії означення внутрішньої, відносно прихованих і стійких сторін об'єктивної дійсності, якою визначена їх природа і властиві їм закономірності існування (розвитку, незмінності, ліквідації). Безпосередньо і нерозривно пов'язані з сутністю самі явища (процеси, системи), причому вони більш динамічні, змінні, багатші, ніж їх сутність.

Сутність і явище (процес, система) конкретизуються у змісті і його формі, які також перебувають у тісному взаємозв'язку, в єдності і відносній самостійності.

Тобто, зміст складає собою сукупність елементів, сторін, властивостей, зв'язків і тенденцій, що й складають явище, процес чи систему.

Отже, окреслення сутнісних характеристик “ексклюзивності” якого-небудь об'єкта (явища, процесу) передбачає визначення внутрішніх елементів, властивостей, зв'язків і тенденцій ексклюзивності по відношенню до об'єкта ексклюзивності – “регулювання соціально-економічного розвитку регіонів”.

Певною мірою, з поняттями сутність, сутнісні характеристики пов'язана категорія “судження”, яке, за Л. Вітгенштейном – це “картина реальності, щоб зрозуміти судження... необхідно знати ситуацію, яку воно представляє..., в якому... повинно бути стільки ж окремих елементів, скільки в ситуації, яку воно представляє”. При цьому, з нашого погляду, саме ситуація і є об'єктом судження. Л. Вітгенштейн стверджує, що судження володіє “...постійними і випадковими властивостями. До випадкових відносяться ті властивості, які виникли з конкретного способу обумовлення пропозиціонального знаку. Постійні властивості – це ті, без яких судження не в стані висловити свій зміст”²⁸.

З урахуванням цього повернемося до термінів, понять, можливо, їх розвитку у вигляді суджень, які відображають явища, процеси, системи соціально-економічного буття.

Терміни “ексклюзивний”, “ексклюзивність” у семантичному полі, як прикметник та іменник, протилежні (антоніми) до термінів “інклюзивний”, “інклюзивність”, та відповідні їм поняття широко висвітлені у наукових публікаціях і в практиці управління соціально-економічними процесами в регіональному вимірі.

Перед обґрунтуванням сутнісних характеристик поняття “ексклюзивність” зупинимося на семіотичному аналізі терміну “ексклюзивний” (фр. – *exclutit*, лат. – виключати, виключно) – особливий, винятково розповсюджений на обмежене коло суб'єктів та об'єктів (наприклад, ексклюзивне інтерв'ю)²⁹. В семантичному аспекті, як частині семіотичного аналізу, автори фундаментальної Економічної енциклопедії обмежуються лише терміном “ексклюзивне право” – виняткове право, надане лише окремим особам³⁰. Більш розширене змістовне тлумачення наведено в Сучасному словнику іншомовних слів: ексклюзивний (фр. – *exclutit*; анг. – *exclusive*) – винятковий, наданий тільки для певної установи, організації або особи, яке доповнюється словосполученням “ексклюзивна ситуація” – незвична, нестандартна, особлива ситуація; ситуація з відхиленням від норми, правил³¹. На системному аспекті “відхилення від норми, правил” зупинимося детальніше після семантичного аналізу співвідношення понять “інклюзивний” та “ексклюзивний” регіональний розвиток і, відповідно, “інклюзивні” та “ексклюзивні”, або “екстрактивні” (за Д. Аджемоглу, Дж.А. Робінсоном) економічні і політичні інститути. Інші словникові видання³²,

²⁸ Вітгенштейн Л. *Tractatus logico-philosophicus*. Філософські дослідження. Київ: Основи, 1995. 311 с.

²⁹ Там само

³⁰ Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т1/Редкол.: С.В. Мочерний (відпов. ред) та ін. К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. С.487.

³¹ Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень/ О.І.Скопненко, Т.В.Цюмбалюк. К.: Довіра, 2006. С.255-254, 257.

³² Slovar-Vocab URL <http://com/https://slovar-vocab.com/> 2.

узагальнюючи значення англійських словників, наводять такі тлумачення термінів “ексклюзивний”, “ексклюзивність”: 1) матеріал, надрукований лише в одній газеті; 2) виняткове право (патент); 3) особливі привілеї, право, юрисдикція/підсудність; 4) виняткове право продажу; 5) представництво з винятковими правами; 6) привілейований, престижний; замкнений (англ. – exclusive caste-system – замкнена кастова система); 7) єдиний, підвищений.

Наводиться також ³³ тлумачення прикметника “ексклюзивний” як такого, що може бути використаний тільки однією конкретною особою, або групою; надається лише одній конкретній особі, або групі осіб. Похідним від прикметника “ексклюзивний” можна вважати іменник “ексклюзивність”, з таким тлумаченням, як винятковість, замкненість у своєму колі.

Аналогічні значення в філологічному аспекті наведені³⁴: “exlude” – виключати, вилучати з; прикметник “exclusive” – виключний, винятковий. В протиріччю, дієслово (дія) “include” – означає містити (в собі); включати; іменник “inclusion” – включення; прикметник “inclusive” – що містить (в собі). Можна припустити, що семантично термін “ексклюзивний”, “ексклюзивність” подібні термінам “екстрактивний”, “екстрактивність”, але це потребує додаткових аргументів для доведення тотожності сутності самих понять. На цьому етапі аналізу розглянемо сутнісні характеристики термінів “екстракт” (іменник), “екстрактор” (іменник), “екстракція” (дієслово), “екстрактивний” (прикметник), “екстрактивність” (іменник). В філологічному сенсі дієслово “екстрагувати” означає витягати, виривати, видавлювати; здобувати (відомості та ін.; матем. – корінь) (підкреслення наше – М.А.). Значення іменника “екстракт” (лат. extractum – витягнуте) – означає: згущення; водна, спиртова або ефірна⁷ витяжка рослинних або тваринних тканин; згущений сік плодів, ягід; стислий виклад якогось твору, документа тощо.

Іменник “екстрактор” (лат. extractor, – який витягує) означає: 1) пристрій для виділення, витягання чого-небудь; 2) апарат, який використовують для розділення сумішей різних речовин шляхом екстракції.

Проведений семіотичний і, як підрозділ семіотики, семантичний аналіз термінів “ексклюзивний”, “інклюдивний”, “екстрактивний”, а також пов’язаних з ними термінів доводить до певних висновків, перед означенням яких звернемо увагу на деякі теоретичні положення вищезазначених наук. Насамперед, як стверджував У. Еко, семіологія – це загальна теорія феноменів комунікації, які розглядаються як побудова повідомлення на основі конвенційних кодів чи знакових систем ³⁵.

За Ф. де Сосюром, мова – це система знаків, що виражають ідеї. А. Соломонік доповнює цю науку знаковими системами та семіотичною діяльністю³⁶, яка, як зазначає Е. Ковтуненко, властива не лише семіотичним дослідженням, але й дослідженням інших наук. Погодимось з Е. Ковтуненко, що знакова система є

³³ Oxford Advanced Learner's Dictionary / под ред. Дж. Тернбулл, Oxford University Press, 2010. 1888с.

³⁴ Новий англо-український, українсько-англійський словник. 4200 слів. “Нові словники”. Київ. Видавництво “Аконіт”. 2020. 540 с.

³⁵ Эко У. Отсутствующая структура. Введені в семіологію. М. 1998. 67 с.

³⁶ Соломонік А. Семіотика и теория познания. М. 2012. 192 с.

“...посередником між зовнішнім світом, середовищем у цілому та користувачами: користувач – знак – об’єкт”³⁷. Тому в подальшому дослідженні сутнісних характеристик поняття “ексклюзивність” будемо розглядати в поєднанні із об’єктом – словосполученням “регулювання соціально-економічного розвитку”.

Базовими сутнісними компонентами цього словосполучення є поєднання понять “ексклюзивність”, “регулювання” і “розвиток”. Інші терміни, або в розширеному сенсі поняття “соціально-економічного”, “регіонів” на даному етапі дослідження не розглядаємо. Логічна послідовність сутності “регулювання” саме й орієнтована на “розвиток”, як мету. Зазначимо, що у розширеному розумінні йдеться про управління соціально-економічним розвитком, невід’ємною функцією якого є регулювання. Повертаючись до семантичного аналізу термінів “ексклюзивність”, “ексклюзивний”, наголосимо на таких згадуваних вище характеристиках, як “виняткове право, надане лише окремим особам”, “ситуація з відхиленням від норми, правил”; “привілейований, престижний, замкнений”; “замкнена кастова система”; як такий, що може бути використаний, надається лише однією особою (групою), одній особі (групі).

Таким чином, припускаючи існування досконалої, або близької до неї системи управління соціально-економічним розвитком регіонів у всьому спектрі управлінських функцій, у тому числі й регулювання, “ексклюзивність регулювання” можна вважати втручанням регуляторними рішеннями, які відхиляються від усталених норм і правил, у процес управління. Певною мірою, такі дії подібні на функціонування “екстрактивних” політичних та економічних інститутів в слаборозвинених країнах Африки, Латинської Америки і Азії, описаних Д. Аджемоглу і Дж. А. Робінсоном³⁸, як джерел нагромадження влади і багатства, нестабільності і неможливості розвитку внаслідок відсутності творчого руйнування та інновацій. Тобто, можна припустити тотожність термінів “ексклюзивність” та “екстрактивність”, “ексклюзивний” та “екстрактивний”.

Концептуально важливим залишається об’єкт, якого вони стосуються – соціально-економічний процес, явище, чи система, тобто об’єкт, щодо якого формулюється судження (за Л. Вітгенштейном) чи будуть окреслені сутнісні характеристики.

Структурно-функціональні зв’язки ексклюзивності соціально-економічного розвитку регіонів, наведені на рис. 2, відображають розуміння ексклюзивності як процесу втручання в регіональну систему управління, насамперед в функцію регулювання розвитку. Зазначимо що, припущення про систему ексклюзивного регулювання не розглядається через відсутність таких загальновідомих ознак системи, як: (1) цілісність; (2) неадекватність; (3) синергічність; (4) емерджентність; (5) мультиплікативність; (6) сумісність компонент між собою та місією системи; (7) взаємозалежність і взаємодія системи і зовнішнім середовищем; (8) структурність; (9)

³⁷ Ковтуненко Е. Методологічні підходи в семіотичному аналізі. К.: КНУ імені Тараса Шевченка. 2013

³⁸ Дарон Аджемоглу, Джеймс А. Робінсон Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. М.: АСТ. 2015. 720 с.

ієрархічність; (10) множинність опису системи; (11) безперервність функціонування та еволюції; (12) цілеорієнтованість; (13) адаптивність, прагнення до стану стійкої рівноваги; (14) альтернативність цілей функціонування та розвитку; (15) спадковість, закономірність передачі домінуючих і рецесивних ознак; (16) пріоритет інтересів системи (підсистеми) вищого рівня ієрархії над системою (підсистемою) нижчого рівня; (17) надійність³⁹.

Втім, це не заперечує формування в умовах нестабільної, слабоінституціоналізованої економіки України своєрідної “псевдосистеми” ексклюзивного регулювання у формі неофіційних інститутів політико-владних еліт, інтереси яких не забезпечуються достатньою мірою через участь в діяльності офіційних політичних та економічних інститутів. Тобто, в термінах Д. Аджемоглу і Дж. А. Робінсона⁴⁰ йдеться про трансформацію офіційних інститутів під ексклюзивним впливом на екстрактивні, які направлені на те, щоб “витиснути”, “екстрагувати” максимальний дохід з експлуатації однієї частини суспільства і спрямувати його на забезпечення інтересів іншої частини”⁴¹.

Простежуючи взаємозв'язок і синергію між політичними і економічними інститутами, Д. Аджемоглу і Дж. А. Робінсон, наголошують, що синергетичний ефект може бути отриманий саме для інклюзивних інститутів, в протизу екстрактивним¹⁴. Саме тому, за припущенням тотожності, або подібності екстрактивних з/та офіційними інститутами, трансформованими (модифікованими) під впливом ексклюзивних регуляторних дій (у ширшому сенсі – управлінських) соціально-економічним розвитком регіонів, зупинимось на ранжуванні термінів (понять), які включені у словосполучення ексклюзивність регулювання соціально-економічного розвитку (СЕР) регіонів (див. рис. 1.2).

Таке ранжування необхідне, насамперед, для окреслення сутнісних ознак процесу ексклюзивного регулювання і подальшої їх ідентифікації у вигляді характеристик, індикаторів та квантифікації останніх для проведення системного аналізу, обґрунтування пріоритетів і засобів протидії ризикам (і загрозам) негативних наслідків. За важливістю першого рангу (1) в дослідженні набуває “розвиток” або процес розвитку, який і є критеріальною ознакою амбівалентності і операційних цілей та завдань ексклюзивного регулювання (управління) та офіційної системи управління СЕР регіону.

Контрверсійність категорій “розвиток” і “зростання” вже переходить з теоретико-філософської, теоретико-управлінської площин в прикладну сферу формування і реалізації управлінських рішень. Зупинимось на цих категоріях детальніше, враховуючи, що перше десятиліття функціонування національної соціально-економічної макросистеми відбувалися в парадигмі трансформації складної підсистеми республіканського народного господарства, взаємопов'язаної з

³⁹ Фатхутдінов Р.А. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. 6-е изд. СПб.: Питер, 2011. - 448с.: ил. – Серия “Учебник для вузов”.

⁴⁰ Аджемоглу Джеймс Д, Робинсон А.. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. М.: АСТ. 2015. 174 с.
Там само

системою загальносоюзної економіки в національну макросистему суверенної держави через імплементацію інститутів ринкової економіки в формі їх імпорту, емуляції та асиміляції до умов перехідної економіки України.

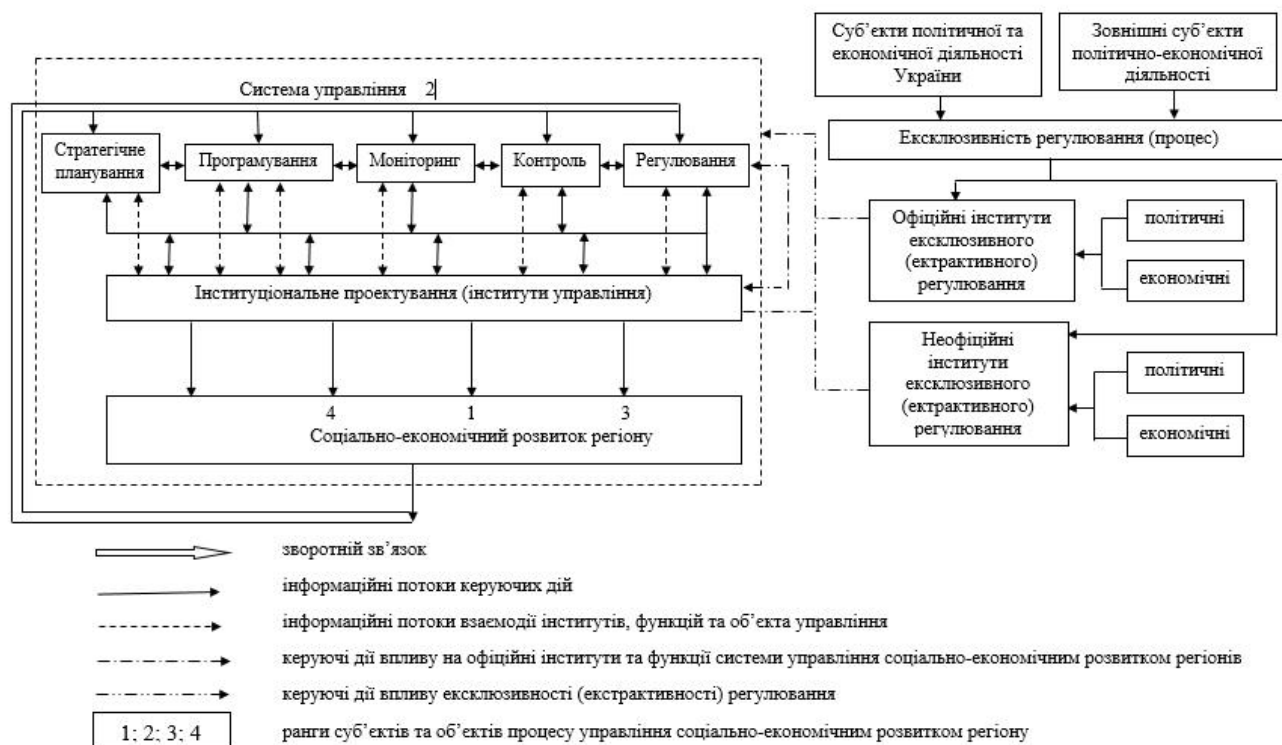

Рис. 1.2. Концептуальна структурно-функціональна схема процесу ексклюзивного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів

Важливо, що процес формування і апробації інститутів відбувався одночасно з перерозподілом національного багатства, створеного протягом 80-90 років, причому недосконалість, незавершеність інститутів обумовлювала несправедливість процесу перерозподілу і нерівність доступу до ресурсів для створення нового багатства, але вже не національного, а особистого.

Таким чином, формувалися об'єктивні передумови, а пізніше й повністю чи частково політичні та економічні інститути управління, у тому числі й регулювання макросистемою національної економіки та її регіональних підсистем.

З отриманням права власності на частку національного багатства, нагромадженням капіталу суб'єктами господарської діяльності об'єктивні передумови посилювалися суб'єктивним впливом політико-владних еліт, сформованих їх представниками.

Зрозуміло, що новостворені суб'єкти "псевдоринкової" економіки України орієнтувалися на досягнення прибутку, хоча, можливо опосередковано, витрачені ними ресурси та організаційні зусилля сприяли економічному зростанню вітчизняної економіки.

Як зазначав Є. Головаха ⁴², цільова орієнтація на економічний ріст на різних рівнях системної ієрархії суперечить генеральній меті – розвитку соціуму і економіки держави “... шляхом справжньої самоорганізації на основі вільно створених суспільних інститутів та асоціацій”.

С. Сегеда ⁴³, узагальнюючи філософський сенс категорії “розвиток”, виокремлює “механізм всякого розвитку” як процес змін..., що відбуваються під дією законів природи та об’єктивних економічних законів, в системі яких: закон переходу кількісних змін в якісні, закон єдності і боротьби протилежностей, закон заперечення, а сам розвиток як “...закономірний процес переходу кількісних змін в якісні, протягом якого відбувається переміщення предметів та явищ від низького до вищого, від старого до нового”. С. Сегеда наголошує на таких складниках розвитку, як рух, процес, зміна та характерних ознаках: незворотність, направленість і закономірність ⁴⁴. Простежується певна тавтологія понять, зокрема незрозуміла відмінність між “процесом”, “рухом”, “зміною”. Не заперечуючи важливість характеристик “незворотність (необоротність)”, “спрямованість (направленість)” та “закономірність” розвитку, зазначимо, що залишаються невизначеними критерії вибору цих характеристик, а також їх суперечливість з іншими ознаками, які наводить автор, – альтернативність, нелінійність, хаотичність, стохастичність та непередбачуваність ⁴⁵. Тим більше, що ці ознаки так само впливають на розвиток, який за І. Пригожиным, ґрунтується на несталості, нелінійності, реалізується через механізми біфуркацій і випадковості ⁴⁶.

Стверджуючи, що розвиток будь-якої системи набуває системного характеру, С. Сегеда визначає філософську категорію розвиток як системний процес безкінченості безперервності закономірних якісних змін, що відбуваються в природному середовищі і суспільстві під дією суб’єктивних законів природи і суспільства, якими є закон єдності і боротьби протилежностей, закон заперечення, закон рівноваги, закон переходу кількості у якість ⁴⁷.

Погоджуючись з ґрунтовним узагальненням методологічних підходів до окремих системних ознак категорії “розвиток”, здійсненим С. Сегедою, звернемо увагу на невизначеність мети розвитку, яка й є підставою його “незворотності”, “направленості” і “закономірності”. З нашого погляду, метою розвитку складної живої системи або соціальної сукупності живих систем, до яких відносяться і людське суспільство, є – аутопойезис (грец. αὐτός ауто — сам, ποίησις - відтворення; англ. selfproduction — самовідтворення), яке охоплює не лише природне (фізичне) відтворення людей, населення, нації, а й суспільно-інтелектуальне, якісне відтворення людського капіталу.

⁴² Ковалевська Л. Розвиток – не наша ідея? *День*. №206. 10 листопада 2000р. С.9.

⁴³ Сегеда С.А. Методологічні основи категорії “розвиток”: філософський аспект. *Економіка та держава*. №10. 2018. С.16.

⁴⁴ Там само. С.19.

⁴⁵ Там само

⁴⁶ Пригожин. И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. М.: Прогресс. 1986. С. 191-195.

⁴⁷ Сегеда С.А. Методологічні основи категорії “розвиток”: філософський аспект. *Економіка та держава*. №10. 2018. С. 14– 22.

В контексті предмета нашого дослідження не отримуємо відповіді на коректність твердження про “закономірність” розвитку, якщо враховувати вірогідність і невизначеність... “чорних лебедів” (за Н. Талебом)⁴⁸, що не є закономірним для розвитку, але викликає і здійснює домінантний, якщо не імперативний вплив на процес розвитку систем. Для прикладу, вплив на економічний розвиток КНР та інших країн і, навіть, світовий розвиток епідемії коронавірусу, яка набуває глобальних масштабів.

Враховуючи викладене, сформулюємо сутнісні ознаки ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку (СЕР) регіону таким чином.

1. Ексклюзивність регулювання СЕР регіону є процесом ексклюзивного (виняткового) впливу регуляторних (управлінських) дій окремих суб'єктів, чи груп суб'єктів економічної, політичної діяльності на інститути та функції системи управління соціально-економічним розвитком регіонів. Під впливом ексклюзивності регулювання відбувається або одноразова трансформація функцій управління, їх цілей, часового періоду, форм і методів реалізації, або, в остаточному підсумку, – часткова чи повна трансформація офіційних політико-економічних інститутів на екстрактивні інститути, зрозуміло, в прихованій формі.

2. Сукупність суб'єктів ексклюзивного регулювання включає вітчизняних суб'єктів (груп суб'єктів) економічної, політичної діяльності, а також суб'єктів (груп суб'єктів) інших країн, для яких метою ексклюзивного регулювання (управління) є першочергове задоволення власних економічних інтересів у безпосередній чи прихованій (для суб'єктів політичної діяльності) формах. Зазначимо, що ексклюзивне регулювання не суперечить і може поєднуватися з офіційними стратегічними цілями соціально-економічного розвитку регіонів, які виступають як вторинні, супутні до власних.

3. До суб'єктів політичної діяльності відносяться і представники органів державного управління різних рівнів з домінуванням власних економічних інтересів та інтересів крайніх бенефіціарів, яких вони представляють у органах влади, політичних партіях, організаціях, асоціаціях тощо.

4. Необхідно визнати суб'єктно-об'єктну і функціональну невизначеність і непрозорість процесу ексклюзивного регулювання розвитку, тобто немає і не може бути чіткого і публічного окреслення суб'єктів та ексклюзивних регуляторних впливів на функції управління.

5. Домінантною сутнісною характеристикою ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку регіонів є дисгармонійність цілей і завдань, які досягаються і вирішуються суб'єктами ексклюзивного регулювання, з цілями і завданнями розвитку регіональної соціально-економічної системи. Така дисгармонійність полягає у:

- сутності цілей, завдань, формах і методах розподілу отриманого доходу від економічної діяльності чи здійснення витрат на проведення;
- часовому горизонту планування ексклюзивних регулятивних дій (заходів).

⁴⁸ Талеб Н.Н.. Черный лебедь. М.: Азбука. 2015. 736 с.

Для суб'єктів ексклюзивного регулювання існують переважно операційні цілі завдання, орієнтовані на максимізацію доходу в часовому періоді, близькому до інвестиційного циклу (4-8-12 років залежно від виду економічної діяльності). В протизадачі, генеральною ціллю регулювання або, в більш широкому розумінні – управління соціально-економічним розвитком, регіону є забезпечення належних умов життєдіяльності населення, зростання добробуту і, в результаті – самовідтворення людського потенціалу (населення) не лише в демографічному, а й в інтелектуальному, культурно-духовному сенсі.

Операційні цілі та завдання регулювання (управління) на мезорівні системної ієрархії повинні визначатися відповідно до цієї цілі та критеріальних обмежень безпеки соціально-економічного розвитку в її демографічній, інтелектуальній, екологічній, економічній компонентах регіону.

Означена дисгармонійність цілей і завдань ексклюзивного регулювання обумовлює і амбівалентність форм і методів їх досягнення, порівняно з офіційною регіональною системою регулювання управління. У випадку ексклюзивного регулювання переважно використовуються неофіційні методи здійснення регуляторної функції аж до корупційних явищ у різних їх проявах та різноманітних форм і методів тіньової господарської діяльності. Системна відмінність властива і процесу розподілу отриманих доходів від економічної діяльності, які для суб'єктів регуляторних впливів розподіляються між собою, або членами їх сімей. Зазначимо, що подібно відбувається перерозподіл доходів, отриманих в регіональній і національній економіках, у випадку застосування ексклюзивних регулятивних впливів на систему управління регіональним розвитком. В українських реаліях поки що не спостерігалось перерозподілу доходів суб'єктів ексклюзивного регулювання в соціальну, культурну, освітню сфери, охорону здоров'я та довкілля (за винятком випадків передвиборчої агітації та внесків у розвиток релігійно-духовної сфери).

6. Істотна амбівалентність властива й урахуванню впливу результатів економічної діяльності в середньо- і довгостроковій перспективі на безпеку регіонального розвитку, зокрема на її демографічну, інтелектуальну, екологічну, фінансово-інвестиційну і, навіть, військово-економічну компоненти, а також безпеку споживання регіону. Остання є найнебезпечнішим наслідком ексклюзивності, оскільки ризики, що виникають для безпеки споживання не визначені в часі та в просторі.

1.3. Теоретичні положення антагонізму інклюзивних та ексклюзивних інститутів регулювання суспільно-економічних процесів

Проблематика регулювання регіонального розвитку, як і будь-яка сфера управлінської діяльності базується на впровадженні політичних та економічних інститутів, які сприятимуть підвищенню ефективності реалізації державної регіональної політики та регіональної політики, що реалізується регіональними та місцевими органами влади. Відповідно формалізована система механізмів реалізації

регіональної політики має забезпечувати мінімізацію нерівностей розвитку територій шляхом досягнення принципів стійкого розвитку та усунення соціально-економічних та екологічних диспропорцій.

Існуюча система регулювання регіонального розвитку у повній мірі не забезпечує бажаних ефектів економічного зростання територій та підвищення добробуту населення, зокрема в частині створення рівних можливостей та умов життєзабезпечення не залежно від місця проживання. Окремі регіони завжди різнилися за рівнем розвитку та темпами економічного зростання, що зумовлено історичними чинниками, складом та структурою галузей економіки, які переважають у тому чи іншому регіоні, рівнем адаптивності до сучасних умов господарювання, рівнем інноваційного та інвестиційного розвитку. Для усунення цих диспропорцій та ефективного розвитку регіонів необхідне формування структури управління, що ґрунтується на принципах раціонального використання всіх видів ресурсів за збереження сприятливого навколишнього середовища. А успішність реалізації будь-якої, в тому числі і регіональної політики залежить від домінуючих в країні інститутів та їх якості. Взаємозв'язок між суспільним добробутом і якістю інститутів країни проявляється у наступній залежності: більш розвинена система інститутів гарантує вищий рівень суспільного добробуту. Тобто інституціонально сильна держава має можливості протистояти корупції та іншим тіньовим явищам формування економічного середовища і спроможна зменшити нерівності у розподілі ресурсів і доходів.

А.В. Пелашенко зазначає, що ефективність функціонування регіонів залежить не лише від рівня розвитку країни, а від засобів управління економікою, соціально-економічних відносин та особливостей використання місцевих ресурсів⁴⁹.

В цьому контексті «концепція реформи політичної системи в Україні, що враховує взаємовідношення її суб'єктів і її функцій у реаліях майбутнього» має розвиватись на основі «інститутів громадянського суспільства у взаємодії з інститутами влади, активізації ролі засобів масової інформації замість їх політичної або бізнесової залежності, що забезпечить відповідні процеси інтеграції політичної системи України в європейську і світові політичні структури»⁵⁰.

Реалізації цього вектору реформ в Україні перешкоджає дія ексклюзивних економічних та політичних інститутів, наслідком дії яких є: обмеження рівного доступу до економічних, фінансових, територіальних та інших ресурсів та владних повноважень; збереження диспропорцій у їх розподілі між об'єктами регіональної політики; посилення диспропорцій у розподілі доданої вартості та формування середовища господарської активності в громадах, містах, регіонах України.

Задля виявлення дисфункцій регулювання соціально-економічного розвитку регіонів необхідно визначити сутність і відмінності природи ексклюзивних

⁴⁹ Пелашенко А.В. Логістичний підхід до формування регіональної політики з метою підвищення ефективності соціально-економічного розвитку в післякризовий період. Наукові праці НДФІ. 2012. № 4 (61). С. 104–106.

⁵⁰ Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість : монографічний збірник / за ред. акад. НАН України Гейця В.М., чл.-кор. НАН України Гриценка А.А. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». К. 2016. С.41–42.

(екстрактивних) та інклюзивних інститутів. Протилежні за своєю суттю ці інститути по-різному впливають на процеси розподілу ресурсів та результатів економічної діяльності. Якщо *інклюзивні інститути* захищають інститути власності, обмежують еліти в експропріації суспільних надбань та сприяють забезпеченню рівних прав та свобод, то *ексклюзивні (екстрактивні)* – навпаки, спрямовані на обмеження доступу громадян до економічних, владних, організаційних та інших ресурсів, внаслідок чого відбувається вилучення ренти та її перерозподіл між елітами та суспільством на користь перших.

Крім того, в основі віднесення інститутів до інклюзивних чи ексклюзивних виступають наявність можливостей залучення до процесів суспільного розвитку, здійснення тотального контролю над суспільством, залучення силових методів впливу та забезпечення стабільності розвитку; здатність еволюціонувати; масштаб поширення дії.

Отже, ключовим питанням у розрізненні цих інститутів є доступ населення країни до генерування національного багатства. Це включає доступ до різного типу ресурсів, вочевидь, перш за все, публічних ресурсів (природних – корисних копалин, землі, водних ресурсів та штучних – інфраструктурних об'єктів, природних монополій, технологій, знань і т.д.).

Критеріями інклюзивного регулювання є: захищена приватна власність, рівність умов при наданні державних послуг та дотримання рівних умов для всіх. Наслідком домінування інклюзивних інститутів є: справедливий перерозподіл ВВП через державний бюджет; виконання базових функцій держави щодо забезпечення захисту прав і свобод громадян; усунення надмірної соціальної диференціації та надання соціальних гарантій малозабезпеченим верствам населення; створення рівних умов для активізації підприємницької діяльності всіх економічних суб'єктів та цивілізованої конкурентної політики; поєднання переваг ринку і можливостей громадянського суспільства у задоволенні суспільних потреб.

Натомість ексклюзивне регулювання нівелює рівність прав та можливостей доступу до суспільних благ та результатів праці внаслідок чого відбувається: монополізація економіки та нецивілізована конкуренція; асиметричність інформації, що перешкоджає ухваленню оптимальних для суспільства рішень; зростання майнової диференціації та нерівності у розподілі доходів; поширення бюрократизму при ухваленні економічних рішень і зростання бюрократичної ренти через недостатній рівень суспільного контролю; криза системи соціального захисту і, як наслідок, наростання соціальної і політичної нестабільності. За умов ексклюзивного регулювання рентна мотивація стає пануючою, визначаючи поведінку владних та економічних суб'єктів, що знижує ефективність інструментів регулювання.

Отже, ексклюзивні інститути за своєю природою є рентоорієнтованими, спрямованими на отримання прибутку певною групою осіб, які наділені ексклюзивними правами щодо перерозподілу через неформальні та деформовані інститути створеної вартості і прибутку.

Сутність та генезис регулювання на основі екстрактивних економічних інститутів розкривають Д. Аджемоглу й Дж. Робінсон, наголошуючи на тому, що “інклюзивні економічні інститути підтримують право власності, створюють рівні конкурентні умови й заохочують до інвестування в нові технології й знання, сприятливіші для економічного розвитку, а ексклюзивні економічні інститути, структуровані для екстрагування ресурсів від багатьох на користь кількох, неспроможні захистити права власності чи створити стимули для економічної діяльності”⁵¹. Вчені вказують також, що створення цих інститутів підпорядковане завданню екстракції доходів і багатства однієї групи на користь іншої. До того ж ці інститути замість підтримки розвитку лише здійснюють перерозподіл ресурсів, зумовлюючи дискримінацію і експропріацію.

Ексклюзивні інститути спрямовані на те, щоб перерозподіляти доходи і блага від однієї групи людей на користь іншої⁵², що є причиною уповільнення процесів економічного зростання та підвищення суспільного добробуту. Наслідками дії екстрактивних інститутів є:

- розвиток апатичних процесів у суспільстві і посилення проявів комплексів на індивідуальному рівні, що призводить до зниження можливостей самоідентифікації особистості, зубожіння та панування споживацьких настроїв;
- низький рівень самоорганізації та управління спільним майном, що перешкоджає отриманню соціально-економічних ефектів, наприклад, при формуванні об’єднаних територіальних громад;
- захоплення влади та ресурсів третіми особами, що зумовлює посилення корупції.

Екстрактивні (ексклюзивні) інститути формують ексклюзивне інституційне середовище (“порочне коло”). Як зауважують Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон порочні й добродесні кола спричиняють значну інерційність, Критичним є те, що економічний розвиток у інституціональному екстрактивному середовищі не відзначається довгостроковою стійкістю, а його вплив на формування й використання бюджетних ресурсів у інтересах суспільства є не сприятливим для розвитку⁵³.

Засади ексклюзивного регулювання не є новою площиною наукових досліджень і дискусій. Еволюція наукової думки доводить наявність низки теорій, що розкривають його зміст. Питання перерозподілу управлінських впливів розглядається в теорії політичної ренти, яка є складовою теорії суспільного вибору і вивчає політичний механізм, за допомогою якого державні інститути можуть використовуватись у своїх особистих інтересах. Використовуючи принципи класичного лібералізму та методи мікроекономічного аналізу, представники цієї теорії зробили об’єктом аналізу не

⁵¹ Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності. 2-ге вид., виправ. / пер. з англ. і наук. ред. О. Дем’янука. Київ : Наш формат. 2017. С. 372

⁵² Аджемоглу Д. Чому нації занепадають: походження влади, багатства та бідності / Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон ; пер. з англ. О. Дем’янука. 2-ге вид., випр. К. : Наш формат, 2017. С.81.

⁵³ Там само.

вплив кредитно-грошових, фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень⁵⁴.

У політичній сфері представники владних структур не керуються міркуваннями виключно суспільного блага. Швидше, навпаки: як звичайний економічний індивід вони прагнуть до максимізації власної вигоди, послідовного проведення індивідуальних інтересів, у тому числі на державній службі та у виборних органах влади⁵⁵.

Термін «пошук політичної ренти» був введений американкою вченою А. Крюгер і трактувався як форма прояву рентоорієнтованої поведінки на політичному ринку⁵⁶. В теорії політичної ренти наголошується, що саме рентна мотивація стає в суспільстві пануючою і визначає поведінку економічних суб'єктів. Рентоорієнтована поведінка цих суб'єктів проявляється як їх здатність максимально задовольнити свої інтереси і при цьому обмежувати інших щодо можливості її отримання. Ці можливості в свою чергу обумовлені розподілом доходів, вільного часу та інших ресурсів, а їх використання – ступенем зацікавленості індивіда у прийнятті того або іншого рішення. В окремих випадках така конкуренція є повністю легальною, а в інших – пошук ренти набуває інших форм, таких як хабарництво, корупція, контрабанда та чорний ринок⁵⁷. Сучасне розуміння ренти також пов'язано з отриманням нетрудових доходів і є економічною формою реалізації права власності та економічних відносин з приводу пошуку джерел утворення, привласнення, розподілу та перерозподілу ренти та розуміння доходу як обмеженого монополізованого ресурсу.

Про групові інтереси, які реалізуються через залучення до «пошуку ренти» наголошував М. Олсон. Вчений, спираючись на теорію групових інтересів, довів, що формування політичних груп з особливими інтересами веде до появи імпорتنих квот, легалізованих монополій, ліцензій і фіксованих цін, тобто усього, що сприяє перерозподілу доходів від неорганізованих груп (споживачів і платників податків) до зацікавлених сторін, які є більш організованими. Чим більше політичний устрій представляє інтереси окремих організованих груп, тим гірше для економіки і суспільства загалом, тим нижчими будуть темпи економічного зростання та суспільний добробут⁵⁸.

За цих умов політична рента виступає наслідком суб'єктивних дій влади, який надає можливість групі осіб, що впливають на політичний процес, привласнювати частину створюваного в суспільстві доходу.

Дж. Стіглер зазначає, що розподіл доходів значною мірою визначається взаємодією впливових на політичній арені груп, а особливе становище держави спонукає ці групи суспільства боротися за владу, за контроль за найважливішими

⁵⁴ Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. С.546

⁵⁵ Сучасні економічні теорії: навч. посіб. / В.М. Фещенко. К.: КНЕУ.2012. С.306

⁵⁶ Krueger Anne O. The Political Economy of the Rent-Seeking Society. *American Economic Review*. 1974. № 64. Р. 291–303

⁵⁷ Якобсон Л.И. Экономика общественного сектора: Основы теории государственных финансов: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс. 1996. С.106

⁵⁸ Олсон М. Піднесення та занепад держав: економічне зростання, стагфляція та соціальний застій; пер. з англ. В. Нетецької. К. : Каравела. 2002. С. 264–266

його органами з метою реалізації власних інтересів, що впливає на прийняття політичних рішень⁵⁹.

Отже, пошук політичної ренти - це намагання економічних агентів отримати ренту за допомогою політичного процесу. Таким чином виникають ексклюзивні інститути, які дозволяють економічним агентам намагаться заволодіти винятковими перевагами, використовуючи примус держави для задоволення приватному інтересу⁶⁰. Важливо, що ексклюзивні політичні інститути дають змогу елітам контролювати політичну владу і здійснювати вибір економічних інститутів, які дозволяють досягнуті економічні результати використовувати на свою користь. Це підтверджує, розповсюджену серед вчених інституційного напрямку думку про взаємообумовленість політичних та економічних екстрактивних інститутів. Представники інституційної теорії вважають, що економічні та політичні інститути взаємно впливають один на одного: якщо політична влада – це монополія вузької групи, то право власності усіх інших не може бути добре захищене. З іншого боку, якщо економічні інститути ведуть до нерівного та несправедливого розподілу ресурсів, то політичні інститути не є демократичними⁶¹.

Поширення екстрактивних інститутів пов'язане не тільки з політичною рентою, а й з ресурсною. Слід відзначити, що питання отримання ресурсної ренти безпосередньо пов'язано із явищем нерівномірності просторового розвитку. По-перше, рента концентрується і витрачається в адміністративних центрах; рентні платежі є більшими в регіонах із більш ресурсозалежною і традиційною структурою економіки⁶². А останні мають менші стимули для підвищення продуктивності діяльності та нарощення інноваційної активності.

Таким чином, неефективний розподіл і використання рентних доходів може не тільки посилювати просторову нерівномірність, а й суттєво знижувати темпи економічного зростання територіальних систем різного ієрархічного рівня загалом. Особливо загострилась проблема рентних доходів в умовах реформи децентралізації. Йдеться, наприклад, про необхідність налагодження діалогу між представниками органів державної влади, місцевого самоврядування, видобувними компаніями та громадськістю щодо оптимізації використання ресурсів територій для сталого розвитку територіальних громад. Така ситуація зумовлює необхідність розширення їх повноважень в сфері використання ресурсів окремих територій. На фоні зростаючих доходів ОТГ не вирішеними залишаються питання децентралізації ренти за користування надрами для видобутку нафти, газу та конденсату, реалізації політики енергозбереження шляхом розвитку альтернативної енергетики, тощо.

⁵⁹ Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т.3 /Ред. кол.: С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий центр «Академія». 2002. С.196.

⁶⁰ Грушко О.В. Теорія політичної ренти. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Економічні науки. 2015.- Вип. 10. С. 36-42. URL: : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkpnuen_2015_10_7

⁶¹ Богоявленська Ю.В., Шапошников К.С.. Еволюція інституційної теорії в контексті трансформації сучасних економічних систем: Монографія, Житомир : ЖДТУ. 2010. 550 с.

⁶² Т Теорія «голландської хвороби» пояснює «ресурсне пркляття» зміною структури економіки ресурсно багатих країн на користь видобувного сектору і сектору послуг, де знання і людський капітал менш затребувані, ніж в промисловості. У цих сферах створюється менше позитивними технологічних екстерналій, в результаті сповільнюються процеси технологічного розвитку та економічне зростання

Рентна мотивація при використанні природних ресурсів спонукає до легкого отримання незаконних вигод. Наявність значних ресурсів стимулює активність в пошуках ренти, пов'язаної із корупцією і високими державними витратами, збільшує ймовірність політичних репресій і навіть військових конфліктів⁶³. Вчені наголошують, що в країнах з низьким рівнем інституційного розвитку ресурсний достаток породжує авторитарні інститути за умов яких неможливо гарантувати права власності⁶⁴. Таким чином, в умовах реалізації реформи децентралізації актуалізується саме проблема отримання ресурсної ренти, оскільки вона збільшує фінансовий потенціал територіальних громад і безпосередньо впливає на якість життя населення.

Про традиційність перебування громадських благ в ексклюзивному користуванні еліт, зокрема щодо доступу до ринків, верховенства закону та безособового правосуддя наголошують представники інституційної теорії відкритого та обмеженого доступу Д. Норт, Дж. Волліс, Б. Вайнгест⁶⁵. Тому безпосереднє відношення до трактування сутності ексклюзивного регулювання має теорія еліт, яка бере початок ще у давньокитайській та давньогрецькій філософії і продовжується у працях Г. Моска, В. Парето, Г. Лассуела, Р. Міхельса, Й. Шумпетера та багатьох інших. Теорія еліт обґрунтовує неминучість утворення еліт, перетворення демократії в олігархію, конкуренцію еліт за позиційний вплив влади. М. Джилас застерігав, що еліта попри позитивну роль інноваційного провайдера суспільного розвитку «може поступово перетворитися в касту, тобто замкнуту групу людей, які чітко дотримуються своїх групових інтересів, наділені найвищими повноваженнями, мають безпосереднє відношення до ухвалення стратегічних рішень, здійснюють реальний вплив на режим, лад, успішно здійснюють свою волю»⁶⁶. Концентрація влади в руках еліти через ексклюзивні інститути створює умови для безконтрольного застосування цієї влади і експлуатації решти населення⁶⁷.

Важливу роль у формуванні механізмів подолання дії екстрактивних інститутів з метою забезпечення рівних можливостей та доступу до розподілу прибутку на всіх рівнях управління – від підприємств до економічних систем макрорівня, відповідно до теорії організації та її складової теорії інформаційної асиметрії відіграє інформаційне забезпечення. Обмеженість доступу до інформації та нерівність можливостей володіння нею призводить до інформаційної асиметрії. Саме вона обмежує можливості застосування принципів децентралізації та поліцентричності в управлінні територіальним розвитком, згідно яких розподіл повноважень та ресурсів здійснюється на засадах довіри і рівного розподілу відповідальності. Класична теорія організації базувалась на тому, що рівень доступу до інформації відносно однаковий

⁶³ Credit Suisse Global Wealth Databook 2015. Research Institute Thought leadership from Credit Suisse Research and the worlds foremost experts URL: <http://publications.credit-suisse.com/tasks/render/>

⁶⁴ Білоусова О.С. Вплив ресурсного достатку на ефективність інституційного розвитку ресурсних економік URL: <http://journals.uran.ua/index.php/wissn021/article/view/170334>

⁶⁵ Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії.: пер. з англ. Т. Цимбал, К. Наш формат. 2017. С.177.

⁶⁶ Кочубей О.Л. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/15-Kochubey>

⁶⁷ Аджемоглу Д., Робінсон Д.. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты / [перевод с английского Дмитрия Литвинова, Павла Миронова, Сергея Сановича].- Москва : Издательство АСТ. 2015. С.95.

для всіх суб'єктів управління, величина та розподіл прибутків є прозорими, а цілі і мета діяльності економічної системи будь-якого ієрархічного рівня є суспільно вигідною.

Теорія інформаційної асиметрії пояснює роль доступності та прозорості інформації у прийнятті управлінських рішень. Р.Фридман⁶⁸ акцентує увагу на тому, що успішність взаємодії різних груп економічних суб'єктів (стейкхолдерів), які приймають участь у прийнятті управлінських рішень, або на які ці рішення розповсюджуються і, які зацікавлені у розвитку регіонів (органи управління, представники бізнесу та інститути громадянського суспільства тощо).

Проблеми, що виникають у відносинах між регіональними стейкхолдерами при розподілі права власності та права на управління цією власністю є наслідком асиметрії інформації. Застосовуючи протиправні засоби для збільшення власних прибутків регіональні стейкхолдери діють у власних інтересах можуть ігнорувати інтереси населення. Так, сучасна реформа адміністративно-фінансової децентралізації вирішує проблему монополізації доступу до інформації, адже за умов відсутності єдиного авторитарного центру прийняття всіх рішень, регіони та територіальні громади мають більше можливостей щодо використання власного ендогенного потенціалу.

Ексклюзивні економічні інститути можуть сприяти швидкому економічному зростанню, однак доволі часто лише на локальному рівні, але будучи поєднаними з екстрактивними політичними інститутами спроможні призвести до краху цих інститутів, а відтак і до краху економіки. Таким чином ексклюзивні інститути не створюють стимули для економічного зростання та зростання добробуту більшості населення⁶⁹.

Оскільки ексклюзивні інститути лежать в основі ексклюзивності регулювання суспільно-економічних процесів, то їх дія проявляється у різних сферах життєдіяльності і призводить до виникнення різних типів ексклюзії.

Сутність феномену ексклюзії зазвичай розглядають як явище, процес, спричинений дією багатофакторного механізму обмеження, який присутній навіть в соціально, політично і економічно розвинених країнах і суспільствах і проявляється як обмеження можливостей. Відповідно до класичної теорії стратифікації ексклюзія може призводити до виділення певних груп населення згідно їх можливостей та ролі в суспільстві⁷⁰.

Ексклюзія (від лат. *exclusio* — виключення) може мати декілька значень в залежності від сфери де воно може використовуватись. З огляду на це, ексклюзію ми розглядаємо як наслідок ексклюзивності регулювання соціально-економічних процесів на національному, регіональному та локальному рівнях. На рисунку 1.3. представлено сутнісно-типологічну характеристику ексклюзії, як явища чи процесу,

⁶⁸ Freeman R. E. Strategic Management: A stakeholder approach. Boston, 1984. P. 46.

⁶⁹ Дацюк С. Глибинна причина вибіркового правосуддя та як її подолати. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/563c6d0ea6979/>

⁷⁰ Курмышева Л.К. Эксклюзия как феномен жизни общества. URL: <http://psychology.snauka.ru/2015/03/4491>

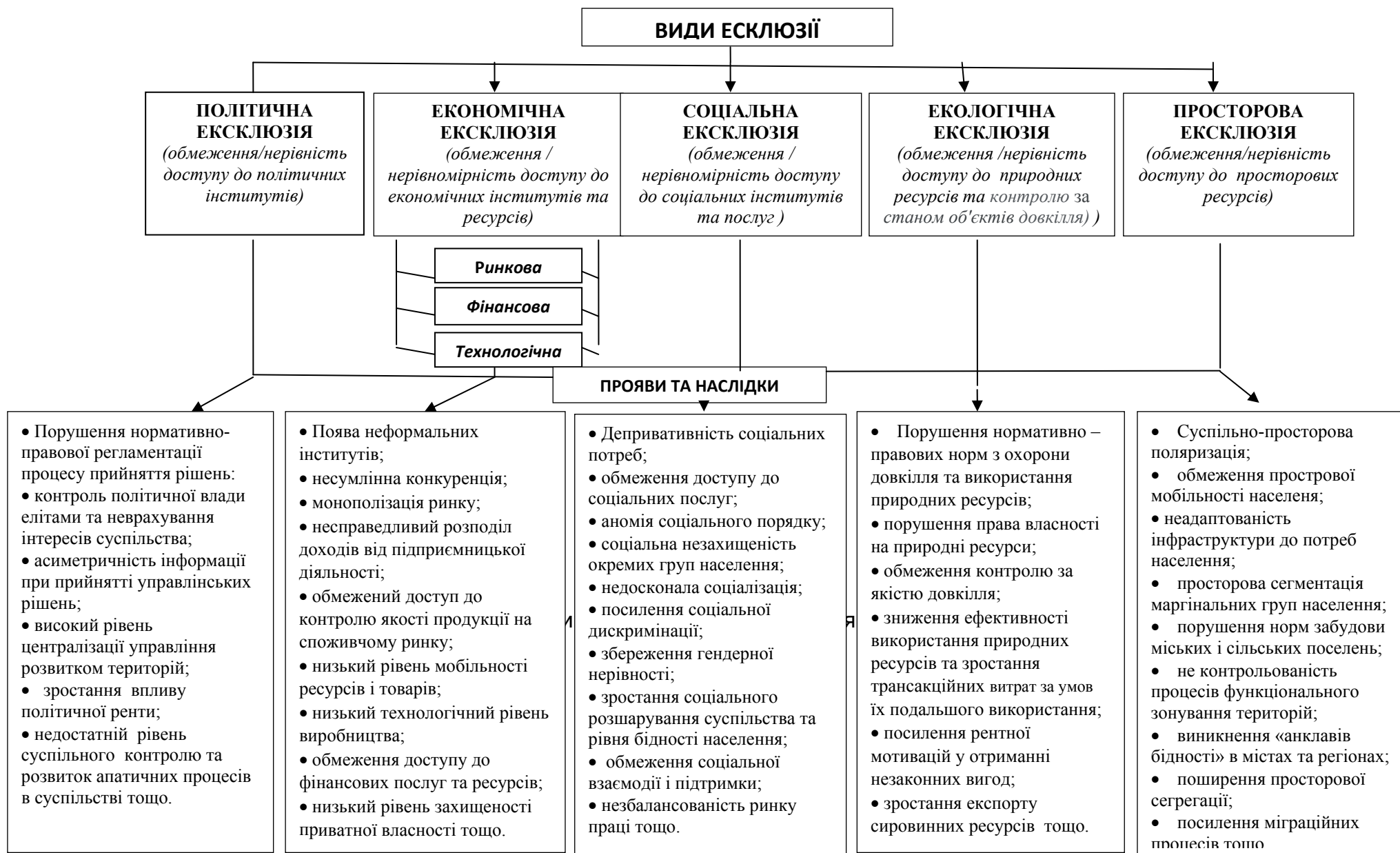

Рис.1.3. Сутнісно-типологічна характеристика явища ексклюзії

наслідком якого є регресійні тенденції суспільного розвитку у довгостроковій перспективі.

Обмеження доступу до інститутів та нерівномірність розподілу ресурсів є основними критеріями ексклюзивності регулювання суспільно-економічних процесів. Існують різного роду обмеження, які за умов недосконалості законодавчо-нормативного регулювання та можливостей їх уникнення виступають підґрунтям формування формальних, а здебільшого неформальних екстрактивних інститутів. Прикладом таких обмежень в сфері економічної діяльності можуть слугувати:

- цінові обмеження: антидемпінгові і компенсаційні мита, податки, що стягуються при перетині товаром кордону і т.п.;
- регуляторні обмеження: ліцензування, санітарні вимоги, стандарти безпеки, вимоги до упаковки і маркування, вимоги до реклами, захист торгових марок;
- інвестиційні обмеження: обмеження на конвертацію валюти, фінансовий контроль;
- митні обмеження: вимоги внесення депозиту, процедури оцінки митної вартості, митна класифікація, митні процедури;
- пряме державне втручання: субсидії та інша допомога, промислова політика, державне фінансування досліджень, технологічна політика тощо.

До критеріїв обмежень в сфері управлінської діяльності та взаємодії суб'єктів та об'єктів певного виду політики Б. Вайнґаст відносив: наявну ієрархію системи управління (існування рівнів влади з визначеною компетенцією) та конкуренцію між рівнями влади; автономію щодо управління місцевою економікою, видатками та доходами місцевої влади; спільний ринок (відсутність внутрішніх бар'єрів для мобільності ресурсів та товарів); жорстке бюджетне обмеження для усіх рівнів влади, але насамперед місцевих органів влади; інституціоналізацію повноважень рівнів влади⁷¹.

Запровадження будь-яких обмежень компетенцій тих чи інших владних структур має відбутись за умов дотримання інтересів всіх суб'єктів господарювання і населення. Держави, що розвивають інклюзивні інститути, що базуються саме на цьому підході виграють у довгостроковій перспективі.

Підсумовуючи теоретичний базис дослідження специфіки та антагонізму ексклюзивних та інклюзивних інститутів доходимо висновку, що реформи, які відбуваються сьогодні в різних сферах життєдіяльності українського суспільства мають бути спрямовані, насамперед, на подолання ексклюзивності регулювання як соціальних, так і економічних процесів на всіх ієрархічних рівнях системи управління. Подолання корумпованості, нецивілізованої конкуренції, посилення контролю громадськості над діями влади, запобігання соціальному виключенню у суспільно значимому та індивідуальному вимірах сприятимуть економічному зростанню, соціальній згуртованості суспільства та покращенню добробуту населення.

⁷¹ Weingast B.R. Second Generation Fiscal Federalism: Implication for Decentralized Democratic Governance and Economic Development . *Working Paper* . Hoover Institution and Stanford University. 2007. 68 p.

2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ БАЗИС ЕКСКЛЮЗИВНОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Під інституційним базисом ексклюзивності регулювання регіонального розвитку слід розуміти сукупність інституцій, формальних і неформальних правил адміністративної та економічної поведінки суб'єктів управління і господарювання в регіонах держави, які перешкоджають доступу всіх суб'єктів до процесів економічного розвитку на основі поєднання стійких темпів економічного зростання з підвищенням рівня життя людей в процесі якого всі групи людей беруть участь у розподілі вигод від розвитку та у прийнятті рішень⁷².

Ексклюзивність регулювання соціально-економічним розвитком є одним із проявів функціонування т.зв «системи з обмеженим доступом» (рис. 2.1). Це поняття запроваджене в економічній концепції інтерпретації історії, розробленій Д.Нортом спільно з Д.Уолісом та Б.Вейнгастом. В межах даного підходу виділяють три типи суспільного устрою, або шляхи організації суспільства, які є самодостатніми та внутрішньо гармонійними, що забезпечує їх стійкість. Це примітивний суспільний устрій, система обмеженого доступу та система відкритого доступу⁷³.

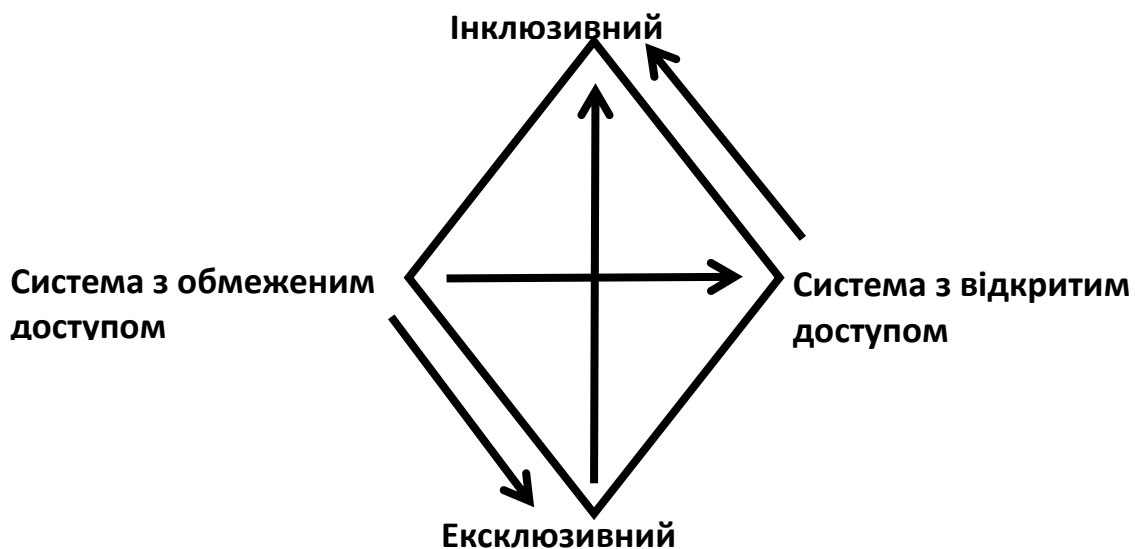

Рис. 2.1. Взаємозв'язок ексклюзивного та інклюзивного розвитку з концептом системи з обмеженим та відкритим доступом

* Джерело: складено автором.

Система обмеженого доступу дозволяє домінуючій коаліції отримувати надприбутки, використовуючи пільгові схеми, і створювати перешкоди для долучення до цієї діяльності інших груп економічних інтересів, породжуючи, таким чином ексклюзив у розвитку соціально-економічних процесів. У соціальному порядку з

⁷² Геєць В.М. Взаємозв'язок економічних та політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України. *Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість*. Монографічний збірник / за ред. акад. НАН України Гейця В.М., чл.-кор. НАН України Гриценка А.А. К. 2016. С.41.

⁷³ Норт Д., Воліс Д., Вайнгаст Б. Насильство та соціальні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. К.: Наш формат. 2017. 352 с.

обмеженим доступом обмеження створюють для отримання ренти домінуючою коаліцією, яка потім використовується для підтримання цього типу соціального порядку. За умови існування соціального порядку із відкритим доступом порядок підтримується не за допомогою ренти, а через конкуренцію, зокрема щодо створення організаційних структур в різних сферах людської діяльності (в першу чергу в політичній та економічній). Таким чином відбувається залучення економічних суб'єктів до процесів регулювання на засадах інклюзивності (включеності). Концепція Д.Нота передбачає тісний взаємозв'язок між економічною та політичною сферами суспільства. Зокрема система обмеженого доступу дає можливість отримувати надприбутки з економічної діяльності, використовуючи політичну сферу.⁷⁴ Проте економічного розвитку вироблені для одних країн (зокрема для систем відкритого доступу) не спрацьовують в інших країнах через те, що суперечать принципам, які підтримують політичний та економічний порядок у країнах. Система закритого доступу створює бар'єри для політичних та економічних важелів впливу і цим захищає схеми отримання надприбутків.

Зміни інституційного базису розвитку суспільства, відбуваються тоді, коли вони співзвучні з інтересами та правовими обмеженнями тих, хто є при владі. Успіх реформування залежить від врахування особливостей функціонування системи з обмеженим доступом при імплементації до неї інституційних моделей ринків, конкуренції та демократії.

Система обмеженого доступу – це загальна стратегія організації суспільства, а не якийсь конкретний набір політичних, економічних або релігійних інституцій⁷⁵. Ця система є стабільною, але не є статичною. Склад гравців у домінуючій коаліції може змінюватися так само, як відбувається перерозподіл надприбутків. Через внутрішні та зовнішні шоки існує загроза колапсу такої системи, що в свою чергу асоціюється з насильством та хаосом. Через бажання стабільності і страх змін у суспільствах із середнім рівнем достатку перехід до відкритого типу розвитку зазвичай блокується.

Вчені розрізняють три види систем обмеженого доступу – слабку, базову та розвинену. Відмінність між даними видами полягає в тому, які структури, крім держави, можуть використовувати силові методи, на основі чого відбувається розвиток, наскільки широкий спектр організаційних форм (державних та приватних) підтримуються системою.

Базовими принципами системи відкритого доступу є реальна можливість для громадян займатися економічною, політичною, релігійною та освітньою діяльністю, можливість використовувати для цієї діяльності будь-які організаційні форми, верховенство права використовується неупереджено до всіх громадян. В такій системі економічні прибутки отримують лише через розвиток інновацій. А жодна з організацій не може перешкоджати створенню інших організацій, навіть якщо вони конкуренти. Відкрита політична конкуренція підтримує відкритість в економіці. Проте

⁷⁴ Норт Д., Уолліс Д., Верб С., Вейнгаєст Б. Концептуальний підхід к объяснению истории человечества. *Эковест*. 2007. № 1. С. 41.

⁷⁵ Норт Д., Уолліс Д., Верб С., Вейнгаєст Б Система обмеженого доступу в країнах, що розвиваються: новий підхід до проблем розвитку. URL: <http://www.case-ukraine.com.ua/u/db/9be72df434e123ab867320fe7663a237.doc>.

ці відкритості не є передумовою одна одної. Системи (економічна, політична, військова, релігійна, освітня) працюють за принципом взаємної підтримки існування та функціонування одна одної⁷⁶.

Модель подвійного балансу (між політичною (управлінською) та економічною складовою) передбачає, що докорінні зміни в економічній та політичній сферах глибоко взаємопов'язані і неможливі одні без одних. Усі економічні та політичні системи рухаються до соціального порядку або з обмеженням, або з відкритим доступом. Обмежений доступ до організаційних форм діяльності (економічної, політичної, іншої) забезпечує одну з найвищих рент, яка об'єднує панівну коаліцію в єдине ціле. В Україні та її регіонах, відповідно до описаної концепції, сформувалася розвинена система з обмеженим доступом із яскравими рецидивами повернення до базового рівня обмеженого доступу.

Д.Норт обґрунтовує наступні умови переходу від соціального порядку з обмеженим доступом до соціального порядку з відкритим доступом, а саме:

Соціальний порядок з відкритим та закритим доступом відрізняється також способами обміну та побудови взаємовідносин між групами еліт. Системи закритого доступу мають персоніфікований обмін, особистісні взаємовідносини та особистісні обов'язки еліт. Система відкритого доступу це система неперсоніфікованого обміну та неперсоніфікованих взаємовідносин. Перехід від одного до іншого типу взаємовідносин відбувається за умов досягнення системою трьох порогових значень: правові норми для еліт; постійно діючі форми організації для еліт (включно із самою державою) та формалізація їх управлінської спадкоємності; політичний контроль над збройними силами⁷⁷.

Відповідно до концепції Д.Норта економічний розвиток не є поступальним. Розвиток систем з обмеженим доступом не обов'язково перетворюється на системи з відкритим доступом. Підходячи до порогових умов система може залишитися системою стабільною (проте не статичною) з обмеженим доступом. Автори констатують, що після Другої світової війни такий перехід вдалося здійснити лише вісьмом країнам⁷⁸. Перехід відбувається завдяки формуванню порогових умов, які передбачають докорінні зміни як в економіці, так і в політиці. Успішне впровадження інституційних форм з системи відкритого доступу до соціального порядку з обмеженим доступом залежить від готовності еліт прийняти систему відкритого доступу, бачити у ній вигоду, а не загрозу. За останньої умови вони руйнуватимуть формальні інституції відкритого доступу, практикуючи неформальні важелі впливу. В сучасному світі механізми обмежень дуже часто мають неформальний характер⁷⁹. Побудовані таким чином інститути будуть лише ширмою і працюватимуть на механізм підтримки обмеженого доступу. Зокрема, перешкоди покращити

⁷⁶ Норт Д., Уоліс Д., Верб С., Вейнгагст Б Система обмеженого доступу в країнах, що розвиваються: новий підхід до проблем розвитку. URL: <http://www.case-ukraine.com.ua/u/db/9be72df434e123ab867320fe7663a237.doc>.

⁷⁷ Там само. – С. 41.

⁷⁸ У XX ст. швидкий перехід здійснили Тайвань, Південна Корея, Ірландія та Іспанія. В кінці XVIII – початку XIX ст. перехід здійснили Великобританія, Франція, Голландія та Сполучені Штати Америки. Час переходу приблизно 50 років.

⁷⁹ Норт Д., Уоліс Д., Верб С., Вейнгагст Б Система обмеженого доступу в країнах, що розвиваються: новий підхід до проблем розвитку / переклад Боярчук Д. К. CASE Україна. URL: <http://www.case-ukraine.com.ua/u/db/9be72df434e123ab867320fe7663a237.doc>.

адміністрування на місцях модель Д.Норта пояснює тим, що управлінським елітам, які мають зв'язки на міжнародному рівні, ефективні місцеві інституції не потрібні, а їх недосконалість створює солідний набір перешкод для доступу громадян до формування господарських і самоврядних організацій. Це є невід'ємною складовою механізму підтримки системи з обмеженим доступом. З огляду на це важливо продовжувати курс України на інтеграцію до ЄС, у якому головним критерієм входження до спільноти є прийняття правил функціонування системи відкритого доступу в економічній, політичній та інших сферах життєдіяльності держави та її регіонів. Перехід від однієї організаційної форми до іншої пов'язаний із втратою контролю елітами над «ліцензуванням» організаційних форм – формування значної кількості адміністративних перешкод для доступу населення до ресурсів економічного розвитку.

Цікавим з науково-теоретичної та практично-господарської точок зору є ідея неоінституційної нової історії про формування дуалістичної економіки – економіки анклавного типу, в якій обмежений порядок доступу поєднується з інкорпорованими корпоративними структурами з системи відкритого доступу. Це дає змогу пануючій коаліції убезпечити свої надприбутки, інвестуючи їх через корпоративні анклави. Негативним наслідком такого стану справ є те, що не розвиваються власні інституційні форми, що підтримує status quo системи обмеженого доступу.

Специфікою функціонування системи обмеженого доступу є регулювання економічних відносин між суб'єктами господарювання на основі «адміністративних торгів», що є проявом впливу на ці процеси політичних екстрактивних інститутів, які у своїй сукупності функціонують як інститут адміністративного ринку. Адміністративний ринок є за своєю сутністю політичним ринком. До нього можна використовувати концепти, за допомогою яких описується і пояснюється діяльність політичних ринків (дослідували Дж.Бьюкенен, Г.Талок, К.Ероу, М.Олсон та ін.), а також ринку, який розподіляє статуси суспільних відносин (досліджували В.А.Найшуль, С.Г.Кордонський та інші).

Можна виділити низку адміністративних ринків, або ж складові національного адміністративного ринку, а саме: адміністративний ринок державного управління, адміністративний ринок регіональної політики, адміністративний ринок силових структур (оборона, поліція тощо), адміністративний ринок наукових й освітніх структур, мистецтва та релігії. Фактично це аналог галузевих ринків. Якщо піти далі за такою логікою, то можна вести мову про адміністративні ринки в управлінні різними галузями господарства. Проте такий поділ є досить умовним, оскільки всі ці складові фактично функціонують як єдина система, єдиний адміністративний ринок країни. Про єдність ринку може свідчити вільне переміщення акторів ринку (чиновників та службовців) по посадах з однією сфери адміністрування в іншу.

Обсяг адміністративного ринку є значно ширшим від обсягу сфери управління, адже він охоплює систему соціальних відносин не тільки господарської сфери, але й інших суспільних сфер. Цей ринок забезпечує рух «факторів виробництва» по соціальній драбині, формування ієрархічних відносин у суспільстві.

Домінування більшості на адміністративному ринку, превалювання принципу гігантоманії нівелюється правовим принципом захисту меншості. Адже за принципом економії ресурсу та його концентрації, принципом найменших зусиль домінує велика структура. Проте для балансування та підтримання відповідних структурних пропорцій меншість має бути захищена. В практиці господарювання, наприклад, це може проявлятися як протидія монополізму та проведення антимонопольної політики. Крім того, в контексті подолання ексклюзивності розвитку та залучення населення до процесів економічного розвитку проявом такого захисту може буде подолання економічної нерівності як у локальних, так і в глобальному вимірах.⁸⁰

Адміністративна реформа та процеси децентралізації влади в Україні зіштовхується з труднощами через те, що економічна та політична сфера держави не має нормального в класичному розумінні цього поняття інституту адміністрування, він уражений значними проявами ексклюзивності, зокрема:

- існування обраних груп населення, що мають особливі характеристики, набути які можна, відповідно до «правил» обмеженого доступу;
- виключення певних суспільних груп з участі в економічних процесах за ознакою матеріального забезпечення;
- нерівномірний розподіл доходів населення регіонів через порушення принципів соціальної справедливості і внаслідок цього значне розшарування населення за економічними ознаками та освітнім рівнем;
- недотримання соціальних норм та стандартів і послаблення зв'язків вразливих категорій населення з основними соціальними інституціями;
- нехтування законами, формальними нормами та домінування неформальних норм;
- високий рівень тіньової економіки;
- високий рівень корупції;
- політична нестабільність.⁸¹

Політична та економічна ексклюзивність знаходяться у тісному взаємозв'язку і породжують одна одну. Це відбувається внаслідок зрощення бізнесу з політичною сферою і накладає негативний відбиток на фундаментальні економічні процеси у різних сферах економічної діяльності:

- у виробництві – викривлення у процесах створення додаткової вартості, домінування виробництв із низьким рівнем додаткової вартості;
- у розподілі – обмеженість доступу до ресурсів, в першу чергу – до капітальних та організаційних ресурсів;
- в обміні – дисфункція ринків ресурсів (монополізація) та ринків товарів та послуг (спотворення механізму ціни інфляційними процесами);
- у споживанні – незадовільний рівень споживання через нерівномірний і несправедливий розподіл доходів населення.

⁸⁰ Гриценко А.А. Реконструктивний економічний розвиток – нова парадигма для України. *Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість*. Монографічний збірник / за ред. акад. НАН України Гейця В.М., чл.-кор. НАН України Гриценка А.А. К., 2016. С.22.

⁸¹ Ерна́ндо де Со́то. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає на заході і ніде більше. К.: Наш формат, 2017. С.21.

Поняття системи обмеженого доступу та адміністративного ринку за своїм методологічним спрямуванням відповідають сучасній розширеній управлінській концепції, яка може забезпечити трансформацію державного управління у публічне адміністрування, та охоплює як суб'єкти не тільки органи державної влади та місцевого самоврядування, але й інші інститути суспільства, в тому числі приватний сектор та громадські об'єднання⁸².

Фактично, обмежений доступ та адміністративний ринок є головними чинниками формування інституційного базису ексклюзивності регулювання регіонального розвитку України. Відповідно до цього, для зменшення проявів ексклюзивності регулювання регіонального розвитку необхідно:

по-перше, сформувати дієвий та прозорий адміністративний ринок регіональної політики;

по-друге, проводити послідовну державну політику, спрямовану на трансформацію системи обмеженого доступу, що передбачає успішну реалізацію реформи децентралізації влади в державі.

Адміністративний ринок регіональної політики – це сукупність управлінських відносин, що базуються на регулярному обміні – наданні та отриманні управлінських послуг між національними, регіональними, муніципальними і локальними органами державної влади та місцевого самоврядування.

Інститут адміністративного ринку регіональної політики – це «місце» контакту різноманітних груп інтересів та коаліцій господарсько-управлінської діяльності, що мають між собою точки дотику. Одні пропонують власні послуги (виробники управлінських послуг), інші їх отримують (споживачі управлінських послуг). Відповідно до ринкової парадигми в результаті повинні формуватися «ціни», встановлені ринком, а також уточнюватися обсяги реалізованої кількості «продаж-купівель». Аналогом ціни на ринку регіональної політики виступають законодавчі норми, що регулюють кількість та обсяги управлінських взаємодій (транзакцій) між акторами ринку. Акторами (гравцями) ринку є органи державної влади національного та регіонального рівня, а також органи місцевого самоврядування. Крім цих основних гравців на ринку можна ввести поняття факультативних акторів, якими є різні інституції, що надають чи отримують послуги в сфері формування та реалізації регіональної політики (наприклад, агенції та асоціації регіонального розвитку, науково-дослідні установи, банки та фонди регіонального розвитку тощо).

Структурна конструкція адміністративного ринку регіональної політики зумовлена наявністю покупців (наприклад, регіональних громад) та продавців (наприклад, регіональних та місцевих органів управління), що взаємодіють у господарсько-управлінських операціях. Структура може також бути різних типів, більш чи менш ускладненою. Наприклад, коли монопольний постачальник послуг (держава), діючи через посередників (регіональні органи державної влади), реалізує послуги споживачам (регіональним та місцевим громадам). Взаємодія цих базових

⁸² Романюк С.А. Суперечності та виклики реалізації реформи системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні: методологічні аспекти. *Демографія і соціальна економіка*. 2018. №2. С.119.

гравців регіональної політики створює ринок попиту та пропозиції та формує його різні моделі. Відповідно до положень ринкової парадигми ці моделі розглядаються крізь призму такого поняття, як «конкуренція». Це поняття, разом із поняттям «влада», є базовими складовими в структурі ринкового концепту. Адміністративна конкуренція як прояв боротьби за владу та повноваження виступає як каталізатор процесів, забезпечує наповнення ринку управлінськими послугами. Прикладами такої конкуренції може бути формування мережі Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАПів) в регіонах України внаслідок реформи децентралізації влади.

В сфері регулювання регіонального розвитку рішення виникають як результат зіткнення інтересів й боротьби, торгів й компромісів між різними коаліціями управлінців, об'єднаних навколо того чи іншого напрямку реалізації регіональної політики. До таких коаліційних об'єднань входять представники влади та бізнесу, вагомі інвестори і представники громадських інституцій. Таким чином колишня практика ходіння «у державу» і вирішування господарських питань (вибивання лімітів та фондів) перетворилася на практику отримання в держави господарських преференцій (квот, дозволів, податкових знижок, дотацій, субвенцій та субсидій). Цей механізм адміністративних торгів не став допоміжним, а є домінуючим у сфері провадження господарської діяльності в регіонах України і породжує ексклюзивність регулювання регіонального розвитку.

Еквівалентом грошових відносин на адміністративному ринку регіональної політики виступають бюджетні відносини. Аналогом ціни – кількість голосів на місцевих виборах. Аналогом цінних паперів – бланки із рішеннями державних органів управління та місцевого самоврядування, які мають свою власну «ціну» та вагу в управлінській вертикалі. На адміністративному ринку регіональної політики «торгуються» – послуги, трансферти, управлінські зусилля, знання про те, як приймаються рішення. Держава одночасно виступає у як у вигляді монополіста, так і регулятора ринку.

В процесі функціонування адміністративного ринку регіональної політики виникають ексклюзивні ніші для торгів. Це відбувається через негнучкість або складність процесу нормативно-правового регулювання господарської діяльності. Зокрема, під час його формування створюють нормативні (законодавчі) закладки, або т.зв. рентовловлювачі, які спрямовані на формування таких ніш в системі законодавчого забезпечення регіонального розвитку держави.

В контексті регулювання адміністративного ринку регіональної політики з метою послаблення ексклюзивності регіонального розвитку, слід пам'ятати, що держава є монополістом на певній території та має силові структури, а також порівнянні переваги у застосування примусу та насилля, щоби примусити споживачів (громадян, регіональні громади інші інституціалізовані утворення) споживати послуги державного управління, а також сплачувати за них через податки та інші явні та приховані платежі, причому часто незалежно від рівня споживання та задоволення від цього споживання, та від якості наданих управлінських послуг.

В системі адміністративного ринку розрізняють горизонтальні (ієрархічні) і

вертикальні (неієрархічні) торги. В процесі децентралізації влади відбувається постійне зростання горизонтальних обмінів. На адміністративному ринку ми можемо спостерігати торгівлю владою і підпорядкуванням, законами і правами їх порушувати, тобто правами і привілеями. На сьогодні гравці адміністративного ринку регіональної політики вимушені комбінувати вертикальний обмін між ієрархічними структурами адміністративного ринку із горизонтальним обміном між організаціями та регіонами. Горизонтальний розподіл доповнює і полегшує функціонування ієрархічного адміністративного ринку.

Влада також виступає як інструмент перерозподілу виведених на ринок ресурсів, накопичених у попередній економічній системі. У такий спосіб відбувається поступова капіталізація накопичених ресурсів.

Електоральний рівень залучення населення до адміністративної торгівлі дуже високий. Адміністративний ринок є за своєю суттю механізмом розподілу і перерозподілу. Якщо розподіляються владні повноваження, то формується відповідна структура та співвідношення влади як по вертикалі і горизонталі (національна, регіональна та локальна влада), так і по діагоналі (законодавча та виконавча влада). Функціональна структура адміністративного ринку регіональної політики представлена на рис 2.2.

Адміністративний ринок перерозподілу повноважень ніколи не вичерпає себе оскільки він породжує гроші (адміністративну ренту). Процес розподілу повноважень подібний за своєю сутністю до процесу приватизації (роздержавлення). Важливо розподіляти не тільки повноваження, але й обов'язки (зобов'язання).

Дослідники адміністративного ринку підкреслюють, що у кожній культурі є сильні інститути. Ї завдання людей, які займаються соціальним конструюванням, – ці інститути виявити. Люди, які займаються практичною діяльністю, на них спираються, вони інтуїтивно прагнуть базувати на них свою діяльність⁸³. Виявлення і розвиток сильних інститутів відбувається завдяки адміністративній конкуренції.

За умови функціонування держави як адміністративної системи з обмеженим доступом, обмін адміністративних повноважень відбувається не безособово, а персоніфіковано. Це породжує, зокрема, такі явища, як регіональний непотизм у формуванні кадрового потенціалу правлячої еліти країни, коли критерієм відбору на посади стають не професійні якості, а бізнес-інтереси.

В контексті цього, слід позбутися міфологічного розуміння держави, як структури яка дбає суто про загальнонародні інтереси. Держава як структура, складається з індивідуальних політичних агентів, кожний з яких діє у своїх власних інтересах. Таким чином, подібно до саморегуляції класичного ринку відбувається регулювання і політичних ринків. Питання стоїть в ефективності регулювання⁸⁴. Необхідну трансформацію адміністративного ринку слід здійснювати інструментами, які б за своєю логікою були аналогами ринкових перетворень, адже адміністративний ринок не може бути регульований через класичне адміністративне втручання, оскільки

⁸³ Найшуль В. А. Высшая и последняя стадия социализма. *Погружение в трясину: Анатомия застоя*. М.: Прогресс, 1991. С. 31-62.

⁸⁴ Дементьев В. В. Экономика как система власти / Дементьев В. В. – Донецк: Каштан, 2003. – С. 452.

воно, втрачає логіку зовнішньої дії, стає предметом «адміністративних торів». Виходом із ситуації, що склалася може бути «зовнішнє» регулювання адміністративного ринку. Таким зовнішнім регулятором може виступити привнесене інституційне середовище, система, більш потужна, ніж адміністративний ринок України. Мова йде про інкорпорування його до складу вищої інтеграційної структури⁸⁵, про «відкриття» національного адміністративного ринку, допуск на нього іноземних адміністраторів і послуг у вигляді відпрацьованих норм регулювання.

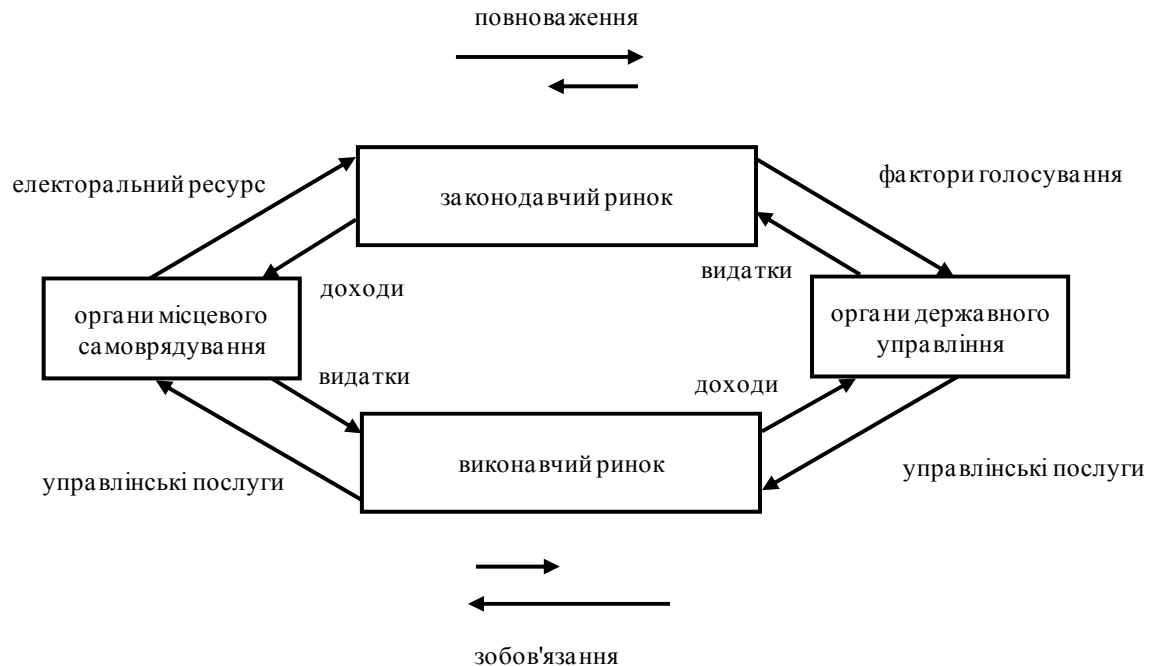

Рис. 2.2. Функціональна структура адміністративного ринку регіональної політики

* Джерело: складено автором

Для інституту держави характерна відносна нелімітована доступність джерела фінансових ресурсів. Через це формуються перекоси у їх витрачаннях. Запобіжником від такого роду ситуацій може бути формування недискретного громадянського суспільства, або його елементів на рівні громад як інструменту контролю суспільства над державою. Це передбачає формування різноманітних організаційних структур, адже інтереси громадян відстроюються лише через організації, державні органи більше рахуються з організаціями, оскільки в українських реаліях практично відсутній примат особистості над колективом.

Вихід із ситуації, що склалася, вбачається у розосередженні системи обмеженого доступу, заміна її на більш дрібні системи, доступ до яких буде більш відкритим. Це забезпечить наближення владного потенціалу до людини, її потреб та запитів. В Україні досягнення цієї мети може відбутися внаслідок децентралізації державної влади, перенесення центру ваги повноважень та розподіл їх між суб'єктами місцевого самоврядування, адже більшість проблем, які мають громади, не вирішується на високому рівні.

⁸⁵ Такою перспективною структурою для України виступає, безумовно, ЄС.

Слід зазначити, що сучасна концепція реформування місцевого самоврядування передбачає не тільки трансфери повноважень та відповідальності в системі органів влади, але й розподіл повноважень, підкріплених ресурсами для формування публічної політики, що охоплює і органи влади, і суспільство в цілому⁸⁶.

Реформа децентралізації влади передбачає інституційне закріплення у Конституції України, положень, що регулюють процеси функціонування місцевого самоврядування та його взаємодію з державою. З цією метою до Верховної Ради України подано відповідний Законопроект №2598 «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)». Він спрямований на підвищення ефективності системи місцевого самоврядування, здатної забезпечити оптимальні умови для реалізації прав і свобод людини, розвиток форм безпосередньої демократії та децентралізації влади, визначення раціональної просторової основи організації влади для забезпечення децентралізації, доступності та якості надання адміністративних послуг, посилення спроможності та відповідальності громад за свій розвиток, створення передумов стійкого розвитку територій. Законопроектом пропонується запровадити такий перелік адміністративно-територіальних одиниць, як: громада, округ, область, Автономна Республіка Крим. При цьому громада визначається як юридична особа – первинний суб'єкт місцевого самоврядування. Документом передбачено утворення не тільки представницьких, а й виконавчих органів місцевого самоврядування – виконавчих комітетів.

Для забезпечення роботи цих структур, законопроект пропонує закріпити матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування. Зокрема визначається, що такою основою є земля, рухоме і нерухоме майно, природні ресурси, інші об'єкти, що є у комунальній власності громади; об'єкти спільної власності громад, що перебувають в управлінні окружних, обласних рад; місцеві податки і збори та інші доходи місцевих бюджетів. Водночас пропонується визначити, що держава забезпечує співмірність фінансових ресурсів та обсягу повноважень органів місцевого самоврядування. Розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування громад, округів, областей визначається законом на основі принципу субсидіарності.

Разом з тим децентралізація не означає послаблення центральної влади в таких питаннях, як оборона, зовнішня політика, національна безпека, верховенство права, дотримання прав і свобод людини. Тому для адміністративного нагляду за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування пропонується запровадити інститут префектів. Префект зупиняє дію актів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України з одночасним зверненням до суду. У разі визнання Конституційним Судом України акта голови громади, ради громади, окружної, обласної ради таким, що не відповідає Конституції України, Верховна Рада України за поданням Президента України

⁸⁶Романюк С.А. Суперечності та виклики реалізації реформи системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні: методологічні аспекти. *Демографія і соціальна економіка*. 2018. №2. С.120.

достроково припиняє повноваження голови громади, ради громади, окружної, обласної ради та призначає позачергові вибори у визначеному законом порядку.

Таким чином, пропоновані законопроектom зміни відповідають європейським та міжнародним стандартам, враховують висновки і зауваження Венеційської комісії та дадуть змогу забезпечити спроможність місцевого самоврядування і побудувати ефективну систему територіальної організації влади в Україні.

3. ЕКСКЛЮЗІЯ ЯК НАСЛІДОК ЕКСКЛЮЗИВНОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ: ОСОБЛИВОСТІ ТА СФЕРИ ВИНИКНЕННЯ

3.1. Сутність та ознаки політичної ексклюзії в управлінні суспільним розвитком

Під політичною ексклюзією слід розуміти механізми, що відділяють критичну масу людей від головних політичних процесів, обмежують їхній доступ до важливих політичних інститутів, що унеможлиблює вплив на прийняття політичних рішень щодо розподілу економічних ресурсів, важливих для підтримування належного рівня життя.

В історичній ретроспективі прояви ексклюзії існували практично всюди, обмежуючи рівний доступ до благ та сприяючи економічній та політичній диференціації громад та окремих громадян. Корені цього явища знаходяться у соціальній структурі суспільств і сформувалися вони одночасно зі становленням перших державних утворень. На сучасному етапі розвитку прояви політичної ексклюзії присутні практично у всіх країнах, проте, різниця полягає у критеріях за якими ті чи інші категорії населення стають виключеними з процесів, що впливають на прийняття політичних рішень в державі та її регіонах.

Ознаками політичної ексклюзії в Україні є:

- домінування неформальних інститутів, або невідповідність системи формальних та неформальних інститутів, що забезпечують розвиток потребам часу та вимогам ЄС щодо формування інституційного забезпечення регіонального розвитку;
- діяльність, що спрямована на підтримку функціонування екстрактивних інститутів, «порочне коло» підтримки їх діяльності, яке зумовлене неготовністю правлячої еліти, а також регіональних й місцевих еліт до розвитку повноцінного громадянського суспільства;
- нестійкість інституційної складової економічного розвитку через часті політичні зміни в структурі управління економікою регіонів держави;
- нераціональність й непрозорість адміністративної поведінки агентів систем управління економікою, яка призводить до фінансових та ресурсних перевитрат в апараті управління, є причиною корупції та тінізації економіки регіонів, а також ірраціональність економічної поведінки більшості суб'єктів господарювання, що діють на територіях регіонів, зумовлена низьким рівнем економічної безпеки та стабільності економіки;
- необґрунтовані податкові пільги та дотації для окремих видів економічної діяльності, що створює нерівномірність інституційних умов ведення бізнесу, в тому числі й на рівні регіонів України, а також суттєву їх різницю між міськими та сільськими територіями, великими і малими містами;
- непрозора система тарифоутворення у житлово-комунальному секторі, яка спричиняє приховане субсидювання власників в енергетичному секторі за рахунок коштів бюджету;

- недостатня специфікація системи власності та захист прав власників, що ускладнює капіталізацію активів шляхом отримання кредитів та уможливорює незаконні захоплення успішного бізнесу;
- інституційна неспроможність значної кількості органів регіонального управління щодо реального впливу на процеси в сфері розвитку економіки регіонів держави;
- невідповідність кадрового складу органів регіонального управління та місцевого самоврядування до імплементації європейських інклюзивних цінностей та ефективних бюрократичних моделей менеджерської поведінки.

Екстрактивні інститути є за своєю природою рентоорієнтованими та спрямованими на несправедливий перерозподіл доданої вартості, що нівелює отримання інноваційного ефекту, який є небезпечним для влади олігархічних еліт, що підтримують функціонування політичної ексклюзії, як системи з обмеженим доступом. Основний економічний інтерес олігархічних груп в Україні зосереджений у сировинному секторі і вони негативно впливають на розвиток інших секторів економіки, розвиток яких може сприяти виникненню альтернативних центрів економічної, а відповідно і політичної влади. Адже самі економічні інститути не можуть ефективно розподіляти національний дохід на користь олігархічних еліт без підтримки екстрактивних політичних інститутів та наявності системної корупції⁸⁷.

Економічні і політичні інститути тісно взаємопов'язані, останні забезпечують стабільність «правил гри» для розвитку бізнесу, крім того, в умовах негарантованих прав власності, що забезпечують політичні інститути, будь-які економічні стратегії не мають шансів на успішну реалізацію.

Екстрактивні політичні інститути фактично породжують екстрактивні економічні інститути, які забезпечують функціонування економіки за «законами олігархії». В цих умовах навіть поява прогресивних лідерів не призводить до економічного розвитку, якщо зберігаються комфортні умови для старих еліт, що інтенсивно протидіють змінам. Це явище дістало назву «порочного кола» в екстрактивній структурі економіки і має низку характерних ознак, що формуються засобами консервування ексклюзивності (рис. 3.1).⁸⁸

Моделі розподілу політичної влади, що притаманні українській політичній системі характеризуються віддаленістю політичної влади від населення та фактично патрімоніальні стосунки із громадянським суспільством, через що громадяни практично не можуть впливати на зміст і форму політичних рішень, а політичні інституції, які мали цьому сприяти, такі як громадські ради та громадські слухання мають переважно формальний характер. Виконавча влада на чолі з президентом в такій системі фактично виконує роль політичної квазіпартії, що знижує роль

⁸⁷ Павленко Н.В. Екстрактивні інститути в економічній системі України // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Інституційний розвиток соціально-економічних систем: національна економіка у глобальному середовищі». Полтава: ПУЕТ, 2016. С.34.

⁸⁸ Бобух І., Герасімова О. Інклюзивні та екстрактивні інститути: Україна на перехресті структурних змін. *Економіст*. 2019. №4. С.28, 30.

політичної конкуренції, яка, у свою чергу, прямо пов'язана з конкуренцією економічною⁸⁹.

Рис. 3.1. Порочне коло екстрактивних економічних та політичних інститутів

Реформування політико-адміністративної системи на засадах децентралізації значно розширює коло суб'єктів вироблення та ухвалення політичних рішень, адже відбувається посилення регіонального та місцевого рівнів політичного процесу, що уможливлює ширше залучення громадян до ухвалення політичних рішень. Проте в цьому контексті існує загроза формування окремих регіональних та місцевих «кластерів», які довільно трактуватимуть правила, що встановлюються центральною владою. У цьому випадку політична ексклюзивність, яка існувала на центральному рівні відтворюватиметься на нижчих рівнях управління. Убезпечити цю ситуацію може те, що місцеві політики та чиновники знаходяться «ближче» до членів громад, і політична система може мати потужніший опір громадян щодо ухвалених рішень та способів їх імплементації. Проте характер взаємодії місцевих політиків з громадянами значною мірою залежить від того, ким сприймають людей представники місцевих органів влади: покупцями, клієнтами, споживачами чи громадянами⁹⁰. Цей процес можна представити у вигляді взаємодії ексклюзивних впливів влади та інклюзивного впливу населення (рис. 3.2).

⁸⁹ Дем'янчук О. Стратегія національного розвитку: інституційний вимір. *Наукові записки НаУКМА*. Сер.: «Політичні науки». 2015. Т. 173. С.18-19.

⁹⁰ Там само. С.20.

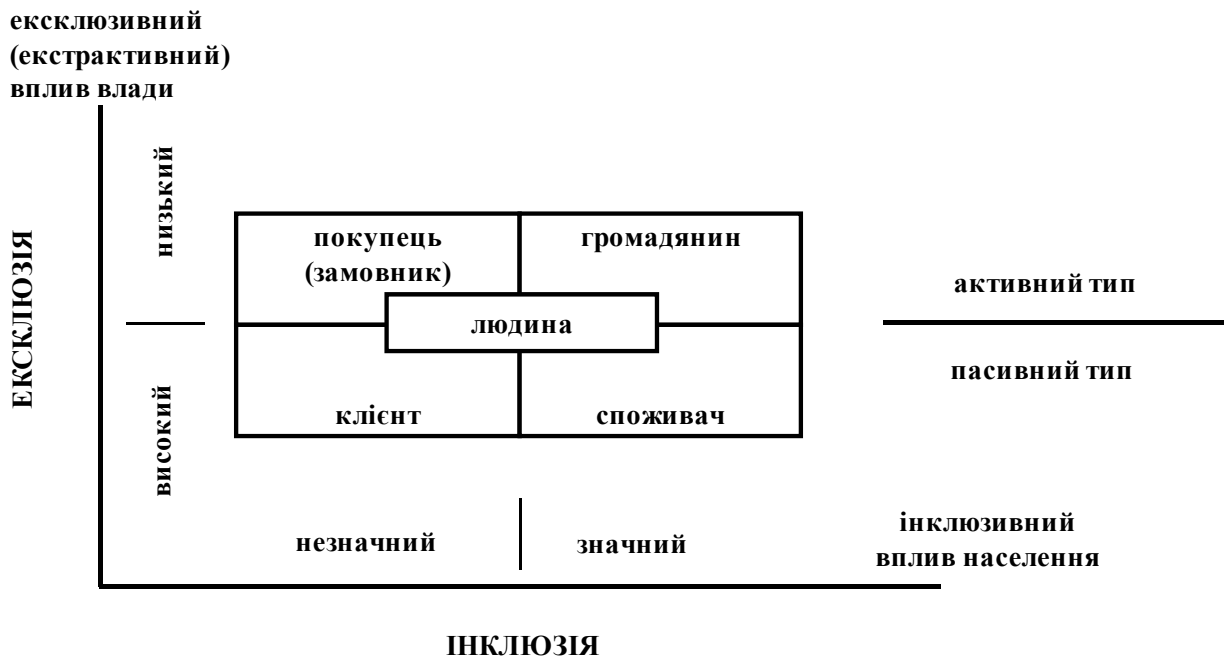

Рис. 3.2. Категорії сприйняття людей (громадян) представниками органів влади

Для успішного завершення процесів децентралізації влади та подолання наслідків політичної ексклюзії в Україні необхідно подолати існуючий «фундаменталізм свободи» монополій великого капіталу, неконтрольованість якого з боку громадянського суспільства призвела і до «приватизації держави». Така тенденція – посилення демократичних інститутів контролю над великим бізнесом з метою послаблення «ринкового фундаменталізму» – відповідає трендам розвитку і у глобальному вимірі. Важливого значення за таких умов набувають можливості контролю співробітництва корпорацій з державою з боку громадянських інститутів на суверенній території України.

Зарубіжний досвід успішної ринкової трансформації, зокрема у Польщі, свідчить про те, що важливого значення мають проблеми досягнення суспільного консенсусу щодо підтримки реформ, які полягають у досягненні несуперечливого взаємозв'язку політичних та економічних дій у процесі трансформації. Це, у свою чергу, передбачає ефективну взаємодію таких суб'єктів як держава, особи, що приймають рішення, суб'єкти ринку та громадяни.

Натомість в Україні склалася ситуація, коли можна вести мову про моральну нелегітимність чинних законів, які інституціалізують збагачення тільки для окремих груп, що значно гальмує процес перетворень. З огляду на це існує потреба у реформуванні політичних інститутів з метою формування умов конструктивного співробітництва та масової зацікавленості в результатах реформ на противагу від прагнень монополю зорганізованих угруповань великого бізнесу, які прагнуть контролювати політику держави. Це передбачає формування та імплементацію

«моделі демократичного капіталізму», яка забезпечуватиме погодження інтересів політичних та економічних суб'єктів⁹¹.

Отже, рух в напрямку подолання політичної ексклюзії та становлення інклюзивних політичних інститутів в Україні вже розпочався, проте цей процес потребує вироблення загальної стратегії, формування якої значно ускладнюється перенесенням частини політичних процесів на регіональний та місцевий рівень.

3.2. Соціальна ексклюзія в умовах глобальних та локальних викликів

3.2.1. Глобальні тенденції поширення соціальної ексклюзії та їх вплив на формування суспільних цінностей

Міжнародні стандарти в галузі прав людини ґрунтуються на ідеї участі кожної особи в суспільному житті на засадах рівності й без дискримінації (ООН, 1993). Поряд з цим, сучасний різновекторний глобалізаційний процес із його суперечностями, а також численні трансформації економічних систем різних рівнів призводять до того, що значні верстви населення виявляються відчуженими від результатів економічного розвитку, фактично «виключеними» або «відлученими» від процесів соціальних взаємовідносин, обмеженими чи позбавленими доступу до основних соціальних інститутів суспільства. Це проявляється у величезних розривах у доходах, дефіцитах участі, зокрема у споживанні, у ринку праці, у певних аспектах соціальної взаємодії і підтримки, що, своєю чергою, зумовлює поширення явища соціальної ексклюзії.

Сучасні процеси глобалізації вагомим чином вплинули на уклад життя як вітчизняної, так і міжнародних соціально-економічних систем. Трансформації економічних моделей у світі, відкриття кордонів, укрупнення та поява нових ринків – все це об'єктивно призвело до поглиблення процесів соціальної нерівності і, як наслідок, низхідної соціальної мобільності, зумовленої економічними факторами. У результаті поступово відбувалася деформація соціального статусу індивіда, що своєю чергою супроводжувалася зниженням рівня його соціальної захищеності внаслідок відсутності ефективних механізмів забезпечення реалізації основних конституційних прав і свобод.

Соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в глобальному просторі, супроводжуються такими негативними соціальними явищами, як бідність, безробіття, недостатність участі індивіда в економічному житті, обмеженість його життєвих можливостей. Навіть рекордні темпи зростання світового ВВП у 1990-х і 2000-х роках не змогли вирішити згаданих проблем. Так, у доповіді ООН за 2014 р. «Забезпечення стійкого прогресу людства: зменшення вразливості й формування життєстійкості» зазначається, що 2,2 млрд людей у світі живуть на межі або за межею бідності. За оцінками Світового банку, станом на 2015 р. 12% мешканців

⁹¹ Геєць В.М. Механізм взаємозв'язку економічних та політичних трансформацій у реконструктивному розвитку економіки України. *Механізми реконструктивного економічного розвитку та соціальні критерії їх ефективності*. Монографічний збірник. К.: 2017. С.12, 14, 22, 25, 27-28.

планети проживали в бідності. Сьогодні близько 1 млрд населення живе менш ніж на 1,25 дол. США на день. Понад мільярд людей у світі не мають доступу до чистої води, 1,6 млрд – до електроенергії, 5,4 млрд – до інтернету, 2,5 млрд осіб не мають рахунків у фінансових установах⁹².

Впродовж тривалого часу у світі вважалося, що економічне зростання є запорукою збільшення рівня зайнятості. Однак останнім часом економічне зростання не трансформувалось у зростання зайнятості. Так, якщо в 1980-х роках 3% зростання ВВП давало 1% зростання зайнятості, то вже в 1990-х роках тільки 8% зростання ВВП дає такий самий результат у збільшенні зайнятості.

На даний час в усьому світі 830 млн людей належать до категорії працюючих малозабезпечених (тих, хто проживає менше ніж на 2 дол. США в день), а понад 1,5 млрд – до сфери незахищеної зайнятості, тобто до таких, які не мають гідних умов праці, не охоплені соціальним забезпеченням. У той самий час наростає тенденція багатомільйонних заробітних плат і пенсій. Відтак, на частку 80% населення світу припадає лише 6% світового багатства⁹³. Розрив у споживчих можливостях між найбіднішими та найбагатшими у світі сьогодні складає більш ніж 800 разів⁹⁴.

Як наслідок відбувається процес деформації соціальної структури суспільства аж до можливості розриву соціальних зв'язків. Нерівний доступ до благ призводить до поширення явища соціального виключення (ексклюзії), спричинює ослаблення соціальних зв'язків індивіда з суспільством і своєю чергою стимулює процес його деградації під впливом причин суб'єктивного або об'єктивного характеру. Опинившись за межами своєї соціальної групи або навіть суспільства в цілому, індивід позбавляється можливості брати участь в основних видах діяльності в суспільстві⁹⁵.

Однією з ключових глобальних тенденцій, що спричинює поширення явища соціальної ексклюзії у світі, вважається зростання рівня безробіття та пов'язаного з цим процесу нерівності і бідності як його найвищої соціальної форми. Дослідники цих соціальних категорій визначають їх як загрозу суспільним потенціалам розвитку і стійкості. Зокрема, вони зазначають, що бідність, окрім того, що є досить поширеним явищем, також є постійним супутником людського розвитку; крім цього сьогодні за наявності технологічних досягнень людства та розвитку продуктивності праці вона є результатом недосконалості системи суспільних відносин, тобто має яскраво виражену економічну складову, а також веде до великих втрат як економічного, так і людського потенціалу⁹⁶. Саме нерівність доходів і багатства, як зазначають дослідники, є основним джерелом соціальної ексклюзії у світі, крім цього, вона також

⁹² Тютюнникова С. В., Пивоварова К. Л. Інклюзивний розвиток національної економіки як чинник подолання бідності. *Бізнес Інформ.* - 2018. - № 8. - С. 105-111.

⁹³ Романіка Т. К. Соціально-економічні наслідки молодіжного безро біття. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі.* 2017. № 3 (81). С. 116-123.

⁹⁴ Тютюнникова С. В., Пивоварова К. Л. Інклюзивний розвиток національної економіки як чинник подолання бідності. *Бізнес Інформ.* - 2018. - № 8. - С. 105-111.

⁹⁵ Овчарова Л.М. Причини та форми прояву соціальної ексклюзії у сучасному українському суспільстві. URL <http://molodyycheny.in.ua/files/journal/2017/10/170.pdf>

⁹⁶ Тютюнникова С. В., Пивоварова К. Л. Інклюзивний розвиток національної економіки як чинник подолання бідності. *Бізнес Інформ.* - 2018. - № 8. - С. 105-111.

породжує розриви у споживанні, а отже й у відтворюванні людського потенціалу. Численні факти свідчать про те, що незбалансованість соціальних моделей розвитку веде до різкої поляризації суспільства на багатих і бідних, підриву довіри до інститутів ринку і демократії, створює загрозу стійкості економічного зростання⁹⁷.

Проте не лише фактор бідності є основною глобальною причиною поширення явища соціальної ексклюзії. Існують ситуації, коли повністю забезпечені особи потрапляють у категорію «виключених» із соціальних процесів. Це зумовлюють наступні чинники, які також носять глобальний характер впливу. До них відносяться економічна і соціальна нестабільність у світі, викликана коливаннями фондових ринків та періодичними світовими економічними кризами, незбалансованість глобального ринку праці, зростання соціального розшарування. Всі ці глобальні чинники об'єктивно призводять до падіння життєвого рівня населення та формування процесів маргіналізації (від лат. *margo* — край, межа; *marginalis* — той, що знаходиться скраю, на межі) окремих соціальних груп.

Маргінальними вважаються соціальні групи осіб, спосіб життя яких не відповідає стандартам, притаманним суспільству, до якого вони належать. Зокрема, до них відносять бездомних, осіб алко та наркозалежних, хворих на психічні розлади, членів дисфункційних сімей, колишніх засуджених і т.п., існування яких пов'язане саме з не вирішенням соціальних проблем. Існування подібних маргінальних соціальних груп не є явищем атиповим для соціуму, скоріше воно є закономірним наслідком нерівності і притаманне соціально-економічним системам будь якого рівня розвитку.

Проте, у результаті вищеперерахованих чинників, а відтак тенденцій глобального характеру, у світі з'являються також нові маргінальні групи, які, як зазначають дослідники, «з різних причин опинившись поза природнім соціальним середовищем і не зумівши адаптуватися до нових спільнот, переживають своєрідну кризу самосвідомості»⁹⁸. У силу специфічного способу життя цих осіб, а також характерної для них самоізоляції здійснення за ними соціального контролю є утруднене.

Зокрема, «новим маргіналом» може бути представник будь-якої соціальної верстви. Аналізуючи глобальні тенденції, що зумовлюють формування категорії «нових маргіналів», до останніх можемо віднести такі групи осіб:

1) особи, які в результаті економічних трансформацій перестали бути затребуваними на ринку праці, відтак вони вимушені перекваліфіковуватися, а разом з тим, окрім професійного, також змінювати і свій соціальний статус;

2) особи, які бажаючи адаптуватися до нових соціально-економічних умов, шукають будь яку зайнятість для того щоб зможти вижити у час нестабільності;

⁹⁷ Тютюнникова С. В., Пивоварова К. Л. Інклюзивний розвиток національної економіки як чинник подолання бідності. *Бізнес Інформ*. 2018. № 8. С. 105-111.

⁹⁸ Овчарова Л.М. Причини та форми прояву соціальної ексклюзії у сучасному українському суспільстві. URL: <http://molodyycheny.in.ua/files/journal/2017/10/170.pdf>

3) мігранти, зокрема біженці, які потрапили у нове соціальне середовище, значна частина з яких опинилася в статусі безробітних, із відсутністю житла, достатньої кількості засобів та умов для існування.

Найперше, чому так відбувається і які причини виникнення так званих «нових маргіналів». За загальним означенням поняття маргіналізація особистості – це примусовий або добровільний відрив від певного соціального статусу, культурних норм та цінностей, стилю життя тощо. Тобто, це процес із притаманними йому певними особливостями та соціальними якостями. Між тим, він може мати як позитивну так і негативну конотацію, проте у більшості асоціюється з останньою. Зокрема М. Шульга досліджуючи процес маргіналізації особистості говорить про дві його характерні особливості. Перша з них пов'язана із добровільною зміною ідентичності, яка зумовлена саморозвитком особистості за умов стабільного суспільства⁹⁹. Відтак у даному випадку такий процес набуває позитивної конотації, адже особа «випадає» із соціальної позиції не внаслідок деградації, а завдяки власному особистісному прогресу. Натомість в іншому випадку зміна ідентичності особистості відбувається у зв'язку із соціальними трансформаціями, тобто має місце примусове виштовхування індивіда із соціальної позиції та пов'язаного з нею стилю життя ціннісно-нормативною системою¹⁰⁰. Таким чином даний процес набуває негативного характеру та однозначно може бути трактований як такий, що призводить до соціальної ексклюзії та пов'язаних з нею психосоціальних деструкцій індивіда, що в подальшому спричинює деформацію соціальної структури суспільства.

На думку вчених, саме криза ідентичності є основним критерієм приналежності особи до категорії «нових маргіналів». Тому що, оскільки у першому випадку індивід «випадає» із соціальної позиції внаслідок психологічної готовності до нових статусів та ролей, а також будучи налаштованим до трансформацій завдяки особистісному росту та плануванню змін, то в іншому він сприймає ситуацію як трагедію і зовнішнє негативне втручання, що суперечить його бажанням.

Аналізуючи прояви явища соціальної ексклюзії у географічному аспекті можемо відзначити, що сьогодні її визначають ключовою проблемою у регіонах Східної Європи та Центральної Азії. Вважається, що у цій частині земної кулі саме проблема соціальної ексклюзії є наступною після бідності, а радше стоїть поряд з нею чи навіть корелює в силу багатовимірності останньої. Особи з низьким рівнем доходів часто позбавлені доступу до якісної освіти, охорони здоров'я, матеріальних благ та можливості бути задоволеними життям, відчувати почуття власної гідності і користуватися іншими основними правами¹⁰¹ і тому автоматично підпадають під категорію вразливих чи незахищених. Відтак поряд з бідністю ці соціальні групи, а також маргінальні спільноти частіше підлягають ризику бути виключеними з можливості на рівних брати участь у суспільному житті.

⁹⁹ Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. -2000. № 3. С. 166-170.

¹⁰⁰ Козаченко С. М. Евристичні можливості категорії маргінальності в суспільно-політичному дискурсі. S.P.A.C.E. № 3/2017. URL <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/7926/Kozachenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

¹⁰¹ Тютюнникова С. В., Пивоварова К. Л. Інклюзивний розвиток національної економіки як чинник подолання бідності. *Бізнес Інформ*. 2018. № 8. С. 105-111.

Здійснюючи оцінку соціальної ексклюзії у глобальному просторі за категоріями «ексклюзованих» або «виключених» соціальних груп, то до таких в основному відносяться:

- молодь;
- громадяни похилого віку;
- люди, котрі протягом довгого часу залишалися безробітними;
- особи з фізичними або психічними обмеженнями;
- етнічні меншини;
- біженці;
- внутрішньо переміщені особи та мігранти.

Окрім цього соціальна ексклюзія як явище набуває більшого розповсюдження у країнах та регіонах із низьким ступенем розвитку інфраструктурного забезпечення, оскільки за таких умов гостріше проявляється та зростає економічна і соціальна нерівність. Аналіз сучасних досліджень дає нам можливість прослідкувати тісний взаємозв'язок саме між розвитком інфраструктури та зниженням нерівності. Відтак, дослідження свідчать, що 1 млрд дол., вкладений в інфраструктуру, безпосередньо створює 15 тис. робочих місць і приблизно 30 тис. додаткових робочих місць в суміжних галузях¹⁰². Такі країни як Китай, який починаючи з 2000-х років щорічно інвестує в інфраструктуру від 8 до 10% ВВП, Таїланд і В'єтнам (інвестиції в інфраструктуру понад 7%), Індія (4-6%), розглядають її розвиток як чинник вирішення проблем зайнятості та фундамент для подальших інновацій¹⁰³.

Оцінка інвестиційної статистики найбільш забезпечених та динамічних країн світу показує, що рівень їх вкладень в інфраструктуру у середньому сягає від 4 до 10 % ВВП. Натомість країни, які характеризуються низькими темпами економічного зростання, навпаки, виділяють величезну кількість ресурсів на перерозподільні заходи, які спрямовані на боротьбу не з причинами бідності та соціальної ексклюзії, а з їх наслідками¹⁰⁴. Зокрема, такі країни, як Бразилія, Перу, Уганда, Гватемала, Венесуела, Росія витрачають значно більше грошей на субсидії і трансфери, ніж на державні інвестиції для розширення інфраструктурних мереж, системи освіти (існують дослідження, які свідчать, що освітня інфраструктура ще в більшому ступені, ніж дорожня мережа впливає на економічне зростання) і охорони здоров'я¹⁰⁵.

Оскільки соціальна ексклюзія тісно пов'язана із проблемою соціальної нерівності слід також відзначити її взаємозв'язок із розподілом доходів та участю індивіда в процесах економічного зростання і збільшенні ВВП. Загалом відомо, що зменшення участі індивіда в соціальних процесах та процесах економічного зростання у більшості поступово призводить до його ексклюзії. Проте тут

¹⁰² Шеремет А. Р. Суперечності пенсійної реформи в контексті реалізації концепції інклюзивного розвитку. URL: ojs.kname.edu.ua/area/article/download

¹⁰³ Афонцев А. Мировая экономика в поисках новой модели роста. *Мировая экономика и международные отношения*. 2014. № 2. С. 3-

¹⁰⁴ Шеремет А. Р. Суперечності пенсійної реформи в контексті реалізації концепції інклюзивного розвитку. URL: ojs.kname.edu.ua/area/article/download

¹⁰⁵ Піддубна А.В. Перспективи інклюзивного розвитку України. Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності: Матеріали II всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції Львів: ТзОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/attach/2019/12408/zbirnyk_nu_lp_2019_1.pdf

прослідковується також інша тенденція, а саме, що «більша «справедливість» і «рівність» у розподілі доходів може одночасно сприяти виключенню більш вмотивованих і здатних груп населення від активної участі в цих процесах»¹⁰⁶. Яким чином це відбувається? Оскільки у більшості країн, що розвиваються, а також країн з більшим ступенем бідності населення досить поширеною практикою є застосування політики перерозподілу. В результаті такої політики індивіди можуть отримувати вигоди від економічного зростання як пасивні учасники, не беручи активної участі у збільшенні доходу або ВВП¹⁰⁷. Крім цього це призводить також до ситуації, коли бюджет країни недоотримує значної частини доходу, на що також слід звернути особливу увагу.

Таким чином, проаналізувавши прояви явища соціальної ексклюзії у світі та глобальні тенденції, які спричиняють поширення цього процесу у соціумі, представимо загальну оцінку чинників, що зумовлюють ризики соціальної ексклюзії (таб. 3.1).

Таблиця 3.1

Глобальні чинники та тенденції, що зумовлюють поширення явища соціальної ексклюзії

Глобальні чинники	Тенденції, що зумовлюють проблему	Ризики соціальної ексклюзії
Незбалансованість ринку праці	Мобільність та вільне пересування внаслідок відкриття кордонів Трансформація ринку праці, що зумовила виникнення нових професій Зростання потреби у вузько кваліфікованих спеціалістах внаслідок зниження пропозиції вузько кваліфікованої праці через її низьку вартість на ринку; Підвищення попиту на жіночу працю та зростання частки жінок на ринку праці	Поширення безробіття у зв'язку зі зниженням вартості некваліфікованої праці Зростання категорії «працюючих малозабезпечених» та розширення сфери «незахищеної зайнятості» (відсутність гідних умов праці та соціального забезпечення) Збільшення соціального розшарування внаслідок значної диференціації у рівнях оплати праці Зростання нестабільності сімей внаслідок підвищенні активності жінок на ринку праці

¹⁰⁶ Інклюзивний розвиток України: перешкоди vs перспективи / О.Д. Прогнімак // Економічний вісник Донбасу. — 2018. — № 1 (51). — С. 187-197.

¹⁰⁷ Інклюзивний розвиток України: перешкоди vs перспективи / О.Д. Прогнімак // Економічний вісник Донбасу. — 2018. — № 1 (51). — С. 187-197.

Відтворення населення	Старіння населення: «знизу» - внаслідок зниження народжуваності: «зверху» - в результаті зниження смертності	Складне матеріальне становище осіб старших вікових груп внаслідок нерозвиненості та закритості ринку праці для пенсіонерів Недосконалість системи надання соціальних послуг особам літнього віку Відсутність інститутів ресоціалізації Не адаптованість інфраструктури регіону до потреб осіб літнього віку
-----------------------	--	--

Продовження табл. 3.1

Самоідентифікація особистості	Збільшення потоків нелегальної, або вимушеної міграції через низку причин: Національних особливостей Релігійних переконань Расової приналежності Соціальних факторів	Поширення процесів дискримінації, ксенофобії та расизму, загострення міжетнічних та релігійних конфліктів Проблема біженців Проблеми збереження культурної спадщини національних меншин
Дотримання прав і свобод особистості	Зростання міжнародного тероризму, що змушує світове співтовариство та національні органи влади вживати заходи боротьби з ним Поширення транснаціональної організованої злочинності та масових заворушень політико-економічного характеру; Неоднозначність положень міжнародного законодавства щодо забезпечення основних прав і свобод людини й громадянина; Розбіжності положень внутрішнього законодавства з вимогами міжнародно-правових актів, що зумовлюють обмеження прав і свобод людини й громадянина	Намагання деяких держав, з метою боротьби з тероризмом, відступати від вимог міжнародно-правових актів у галузі прав людини; запровадження державами спеціальних правових режимів, пов'язаних із обмеженням основних прав і свобод людини й громадянина внаслідок поширення глобальних загроз; Обмеження міжнародного права на громадянство, викликане положенням Європейської конвенції, згідно з якими держави самі вправі встановлювати вимоги і правила щодо прийняття до свого громадянства осіб – громадян інших держав та осіб без громадянства

У контексті дослідження явища соціальної ексклюзії, джерелом якої є різного роду обмеження, пов'язані з основними правами і свободами індивіда, слід зазначити також про таку глобальну проблему як зростання міжнародного тероризму, а також транснаціональної організованої злочинності. Поширення таких негативних явищ змушує світове співтовариство й національні органи влади вживати можливих заходів боротьби з ними, а це певною мірою пов'язано саме з обмеженнями прав і свобод громадян. Вони проявляються у різного роду законах та нормативних актах як міжнародного так і внутрішньо національного рівнів, які запроваджують спеціальні правові режими з метою захисту та безпеки своїх громадян. Водночас вони також накладають обмеження на інші категорії осіб, зокрема обмежують загальносвітове право особи на громадянство, а також інші конституційні права осіб, що відносяться до категорії основних прав і свобод людини й громадянина. В результаті світ сьогодні опинився перед дилемою: гарантувати безпеку держав і права людини на основі дотримання Статуту ООН або боротися з тероризмом й іншими порушеннями прав людини шляхом односторонніх дій із застосуванням збройної сили й подальшим обмеженням основних прав і свобод людини¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина як предмет порівняльно-правового дослідження / URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2011/11savppd.pdf

Ще однією проблемою, яка яскраво характеризує соціальну ексклюзію та відноситься до її типових проявів у світі є дискримінація та пов'язані з нею явища, такі як ксенофобія та расизм. Особливо вони проявляються стосовно мігрантів та осіб тимчасово переміщених з інших регіонів країни

Ксенофобія стосовно новітніх міграційних спільнот базується на наступних поширених стереотипах¹⁰⁹:

- іммігранти є конкурентами на ринку праці
- іммігранти - розповсюджувачі «нетипових» інфекційних захворювань та загроза санітарно-епідеміологічному стану країни;
- іммігранти суттєво погіршують криміногенну ситуацію;
- надання іммігрантам дозволів на перебування та надання статусу біженця, створює загрозу для національної безпеки країни та може спричинити «розмивання» нації;
- іммігранти – це, у переважній більшості, громадяни з бідних країн «третього світу», люди з іншим віросповіданням, культурою та менталітетом;
- іммігранти – це малоосвічена група населення, схильна до ведення паразитичного способу життя.

Запобігання поширенню цих негативних соціальних явищ, а зокрема відсутності толерантного ставлення та подекуди відвертої ворожості стосовно мігрантів є однією з ключових проблем сучасного світу, яка має також вагоме економічне і політичне значення. За даними міжнародного експертного дослідження «Парламентарі світу про виклики сучасності», 48,6 % експертів серед загальносвітових глобальних проблем які вимагають першочергового вирішення назвали міжетнічні та релігійні конфлікти¹¹⁰. Цю ж проблему експерти поставили на друге місце у списку глобальних проблем людства.

Однією з основних перешкод на шляху інтеграції мігрантів у суспільства країн проживання та забезпечення їх основними правами людини є стійкі антиміграційні настрої та дискримінаційні практики, які спрямовані на обмеження міграційних потоків. Глобальна економічна криза та зростаючий рівень безробіття поглибили ці тенденції. У зв'язку з цим, подолання негативного ставлення до мігрантів у суспільствах країн проживання має ключове значення для їх інтеграції та підвищення їх ролі у суспільних процесах¹¹¹.

Таким чином, глобальні виклики, що постають перед світовою та національними спільнотами, стимулюють суспільство до пошуку нових моделей соціально-економічного розвитку, здатних забезпечувати більший ступінь участі всіх громадян у соціумі, вимагають розробки і застосування таких конкретних механізмів, які дозволять кожній людині рівноправно впливати на всі сфери суспільного життя. Слід зазначити, що сьогодні ЄС проводить таку політику кооперації в соціальній сфері, яка спрямована саме на боротьбу з такими негативними соціальними

¹⁰⁹ Там само

¹¹⁰ "Проблема попередження проявів дискримінації, ксенофобії та расизму щодо представників новітніх міграційних спільнот". Аналітична записка URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/problema-poperedzhennya-proyaviv-diskriminacii-ksenofobii-ta-rasizmu-schodo>

¹¹¹ Там само

явищами як бідність, нерівність, соціальна поляризація та маргіналізація. Зокрема, у цьому випадку основні зусилля також спрямовані на підвищення актуальності даної проблеми, пошук шляхів та можливостей для осіб, які потрапили у категорію соціально виключених повернутися до активної діяльності і знову бути залученими до соціально-економічних процесів у суспільстві. Характерними та найбільш дієвими напрямками допомоги соціально вразливим верствам населення є застосування різноманітних програм підтримки соціальних інновацій на основі надання інноваційних технологій у навчанні й освіті, сприяння у пошуку своєї ніші на ринку праці та відповідної зайнятості, яка б дала змогу таким особам найбільш повно реалізувати свій потенціал, а також налагодити соціальну взаємодію.

3.2.2. Передумови та форми прояву соціальної ексклюзії

У світлі сучасних соціально-економічних трансформацій та розвитку ідей універсалізації індивідуальних прав і потреб особистості актуалізуються питання необхідності подолання нових форм нерівності та пошуку ефективних механізмів консолідації та інтеграції суспільних систем з метою уникнення проявів негативних соціальних явищ, що загрожують національній безпеці, запобігання відстороненню окремих груп населення від суспільного життя, формування стійких соціальних зв'язків та міжособистісної кооперації, що передусім є важливою умовою успішного розвитку держави та суспільства в цілому.

Сьогодні відомо, що досягнення високих показників економічного зростання, нарощення обсягів ВВП та створення додаткової доданої вартості не є запорукою ефективності розвитку держав та регіонів, оскільки, як показує практика, такий процес все частіше призводить до розшарування населення і виникнення супутніх проблем, найважливішими серед яких є зростання нерівності і бідності, а також поширення явища соціальної ексклюзії, обмеження можливостей для індивідів повною мірою реалізовувати свій особистісний потенціал.

Зміни, які відбуваються сьогодні в Україні відзначаються амбівалентністю свого впливу: з одного боку позитивні зрушення у бік необхідних реформ (значний поступ у децентралізації, реформі АТУ та місцевого самоврядування, розвитку соціальної сфери), з іншого – загострення соціальної напруги внаслідок нестабільності, «слабких місць» або недосконалості самого процесу реформування, збільшення розривів у доходах, зростання обмеженості доступу значних верств населення до ресурсів, зокрема до основних соціальних послуг тощо.

Крім цього, окремою проблемою українського суспільства на даний час є втрата (або «випадіння» з суспільного життя) частини території України і водночас виникнення пов'язаних з цим проблем, таких як формування «ексклюзованих» регіонів, а саме частини населення, яка опинилася на тимчасово непідконтрольних територіях Донбасу і Криму (ці особи водночас залишаючись громадянами України, не мають реальної можливості бути учасниками суспільних процесів на її території)

та частини населення, яка відноситься до внутрішньо переміщених осіб (переселенців).

Всі ці питання вимагають розробки усвідомленої ефективної та довгострокової державної політики з метою запобігання процесам деформації соціальної структури суспільства, його поляризації та маргіналізації, розриву соціальних зв'язків, поширенню соціальної ексклюзії у різних формах її прояву та уникнення негативного впливу даних явищ на подальший розвиток України та її регіонів.

Оскільки постійна та невпинна трансформація соціально-економічних процесів у суспільстві призводить до соціальної мобільності населення, відповідно вона також автоматично породжує зміни у його соціальній структурі. Своєю чергою цей процес зумовлює поступове поширення явища, яке у наукових та суспільних колах отримало назву соціальної ексклюзії (соціального відторгнення або соціального виключення), яке ще у 60-х роках XX ст. американський соціолог Т. Парсонс потрактував як побічний та майже неминучий ефект розвитку сучасного суспільства¹¹².

Відтак, концепція соціальної ексклюзії почала формуватися у процесі динамічного розвитку суспільства, яке потребувало нових підходів до виявлення та вимірювання негативних соціальних явищ. Її зародженню сприяли політекономічні та соціологічні теорії минулих років. Саме поняття було введене до громадського та наукового обігу французькими політиками і суспільствознавцями, проте впродовж 80–90-х років XX століття досить швидко поширилося у більшості європейських країн¹¹³. Основні засади розуміння соціальної ексклюзії як соціального феномену, що базується на нерівності відносин між соціальними групами, спершу заклала соціологічна теорія. Згодом дане поняття почало використовуватися і в інших теоріях, зокрема у західній економічній теорії, в якій воно посідає певне місце серед концепцій перерозподілу благ у суспільстві. Пізніше поняття соціальної ексклюзії стало невід'ємною складовою політичного дискурсу Європейської комісії як додаток до поняття бідності, а у 2001 р. були визначені статистичні індикатори соціальної ексклюзії, які дали можливість зіставляти прогрес країн-учасниць у досягненні цілей розвитку Європейського Союзу¹¹⁴.

У науковій літературі поняття соціальної ексклюзії розглядають також з різних підходів. У сучасних соціологічних науках її відносять до концепції соціальної стратифікації і вважають, що вона є критерієм іншого порядку на протигагу ієрархічно класово-груповій структурі суспільства. Яскравими представниками даної концепції є П. Абрахамсон і А. Турен. На думку П. Абрахамсона, «попередня класова стратифікація, що ділила людей на вертикальні кола, поступово заміщується горизонтальною диференціацією на «інсайдерів» та «аутсайдерів»¹¹⁵. А. Турен своєю чергою, підкреслюючи зміщення акцентів від «вертикального» суспільства до

¹¹² Рєвніцєва О. В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. UR:: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8940/08-Revimizeva.pdf?sequence=1>

¹¹³ Там само

¹¹⁴ Г.Ю. Міщук, Г.М. Юрчик. соціальне виключення: проблеми визначення та оцінювання масштабів в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, № 1 (35)

¹¹⁵ Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность. *Общественные науки и современность*. 2001. № 2. С. 158–166

«горизонтального», іде далі і говорить, що «найбільш важливо розуміти, не внизу люди або нагорі, а в центрі вони чи на периферії»¹¹⁶.

А. Сен, представник функціональної теорії справедливості, розробленої ним на межі економіки й етики, розглядає соціальну ексклюзію з позиції «підходу можливостей» та оцінки умов життя людей. Він заміщує поняття «бідність» поняттям «виключення» (ексклюзія), яке інтерпретується ним як пошуки обставин, в яких особистість є абсолютно депривованою у здатності функціонувати (діяти або існувати), не відчуваючи сорому¹¹⁷.

Н.В. Тихонова говорить про відмінність концепції ексклюзії від концепції бідності і наголошує на рівнях доходів та системі соціальних зв'язків, які дозволяють знаходити альтернативні загальноприйняті механізми інтеграції в суспільство і уникати соціальної ексклюзії¹¹⁸. Таким чином при дослідженні поняття «соціальна ексклюзія» вона зміщує акцент від концепції стратифікації і теорії соціальної справедливості до рівності цивільних і соціальних прав індивідів. Своєю чергою ці права можуть порушуватися шляхом обмеження доступу до інститутів соціальної інтеграції та висхідної мобільності, в першу чергу, до системи освіти¹¹⁹.

Подібної позиції притримується і Л. К. Курмишева, яка, визначаючи поняття ексклюзії пов'язує її з різного роду обмеженнями, створеними суспільством (соціальними, економічними, політичними, етнічними, гендерними і т.д.)¹²⁰.

Щодо підходу до визначення поняття соціальної ексклюзії в економічній теорії, то воно у більшості розглядається з точки зору концепцій розподілу суспільних благ. Найчастіше її розуміють як часткове або повне вилучення індивідів чи соціальних груп із соціальної структури суспільства й суспільних процесів, створення умов, які не дають можливості цим індивідам чи групам відігравати в суспільстві значущу роль¹²¹.

Таким чином, концепція соціальної ексклюзії еволюціонує від пояснення формування депривованих соціальних груп, що пов'язане з існуванням бідності, до розриву соціальних зв'язків і обмеження можливостей доступу до суспільних інститутів та заходів. Історичні тенденції еволюції змісту поняття «соціальна ексклюзія» можна представити наступним чином (таблиця 3.2).

Проаналізувавши підходи до розуміння поняття соціальної ексклюзії можемо зробити висновок що найбільш повно її слід розглядати з позиції нерівності та доступу до соціальних можливостей (зокрема, до інститутів суспільства, в першу чергу до системи соціальних послуг), відсутності необхідних соціальних умов для функціонування людини. Відтак, визначаючи соціальну ексклюзію як нерівний доступ до можливостей, якими володіє суспільство на певному етапі свого розвитку,

¹¹⁶ Touraine A. Face à l'exclusion *Esprit*. 1991. No. 141.

¹¹⁷ Сен А. Развитие как свобода / Пер. с англ. Е. Полецкой; Под ред. и с послесл. Р.М. Нуреева. М.: Новое издательство, 2004.

¹¹⁸ Тихонова Н.Е. Социальная эксклюзия в российском обществе *Общественные науки и современность*. 2002. № 4. С. 5–17.

¹¹⁹ А.В. Дмитриева. Социальное включение/исключение как принцип структуризации современного общества. *Социологический журнал*. 2012. № 2

¹²⁰ Курмишева Л.К. Эксклюзия как феномен жизни общества *Психология, социология и педагогика*. 2015. № 3. URL: <http://psychology.snauka.ru/2015/03/4491>

¹²¹ Ревнищева О. В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8940/08-Revniizeva.pdf?sequence=1>

Таблиця 3.2

Еволюція категорії «соціальна ексклюзія» в процесі історичного розвитку суспільних систем

Період	Сутність категорії «соціальна ексклюзія»
60-ті роки XX ст.	Визначає формування певних соціальних верств, що знаходяться «на периферії суспільного життя», існування яких пов'язане саме з не вирішенням соціальних проблем. До них відносять бездомних, осіб алко та наркозалежних, хворих на психічні розлади, членів дисфункційних сімей, колишніх засуджених і т.п. Це категорія «маргіналів», що виникає внаслідок закономірного процесу нерівності і може бути притаманною соціально-економічним системам будь якого рівня розвитку.
70-ті роки XX ст.	Трансформується від визначення існування маргінальних соціальних груп до пояснення ексклюзії як «побічного» та майже неминучого ефекту розвитку сучасного суспільства. Таким чином, соціальна ексклюзія поширюється на все суспільство і стає вже не індивідуальним, а колективним феноменом, що виникає в результаті функціонування соціальної системи. До причин її формування відносять розвиток соціальних процесів, зокрема, таких як урбанізація; трансформація системи освіти; зміна побуту, умов та якості життя, зумовлена професійною мобільністю; зростання нерівності у доходах, обмеженість доступу до медичного обслуговування і т. д.
80-ті роки XX ст.	Пов'язується з формуванням категорії «нових маргіналів», які внаслідок нестабільності соціально-економічних процесів і зростання безробіття виявилися нездатними адаптуватися до нових соціально-економічних умов. Відтак, до цієї категорії міг потрапити представник будь-якої соціальної верстви та опинитися в ролі мимоволі виключених із соціальних процесів.
90-ті роки XX ст.	Набуває нового сенсу і пов'язується не стільки з відтворенням бідності (нерівності), скільки з розривом соціальних зв'язків і кризою ідентичності. Тобто соціальна ексклюзія визначається як результат ослаблення соціальних зв'язків індивіда з суспільством та нездатності його пристосовуватися до швидких змін і «на рівних вступати у боротьбу». Відтак, вона настає у результаті процесу деградації досягнутого раніше соціального стану індивіда під впливом причин суб'єктивного або об'єктивного характеру, що призводить до обмеження або повного розриву соціальних зв'язків із суспільством. Опинившись за межами своєї соціальної групи або навіть суспільства в цілому, індивід позбавляється можливості брати участь в основних видах діяльності в суспільстві.
XXI ст.	Поняття соціальної ексклюзії стає невід'ємною складовою політичного дискурсу Європейської комісії як додаток до поняття бідності, а Європейська соціальна хартія визнає її однією з найбільш актуальних проблем сучасності. У 2001 р. на Європейському саміті в Лакені визначено статистичні індикатори соціальної ексклюзії, що дають можливість зіставляти прогрес країн-учасниць у досягненні цілей розвитку Європейського Союзу. «Ядром» соціальної ексклюзії Європейська комісія та ЮНЕСКО вважають обмеженість можливостей та / або наявність перешкод участі в суспільному житті чи користуванні соціальними правами.

*Джерело: складено автором на основі^{122, 123, 124, 125}

¹²² Ліхоносова Г.С. Місце феномену соціального відторгнення в сучасних соціально-економічних трансформаціях. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*, 2015. Серія Економіка. Випуск 2(4). Частина 1.

¹²³ Овчарова Л.М. Причини та форми прояву соціальної ексклюзії у сучасному українському суспільстві. *Молодий вчений*, № 10 (50). жовтень, 2017 р.

¹²⁴ Рєвніцева О. В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8940/08-Revniizeva.pdf?sequence=1>

¹²⁵ Г.Ю. Міщук, Г.М. Юрчик. соціальне виключення: проблеми визначення та оцінювання масштабів в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, № 1 (35).

охарактеризуємо її як процес виключення індивіда або соціальної групи із соціальних відносин внаслідок нестачі у них певних прав та наявності низки обмежень щодо доступу до інституцій, які розподіляють ресурси та надають соціальні послуги, участі в економічно чи соціально значущій активності і оплачуваній праці, можливостей впливати на прийняття управлінських рішень на місцевому чи регіональному рівнях, залученості до мереж соціальних взаємовідносин і підтримки внаслідок нестачі базових компетенцій, різного роду дискримінації та матеріального становища.

Проблема соціальної ексклюзії в українському суспільстві почала формуватися із самих початків зародження української держави, коли наслідки розпаду старої соціалістичної моделі призвели до зубожіння переважної частини населення в результаті різкої зміни умов господарювання, а перерозподіл ресурсів спричинив їх концентрацію в руках відносно нечисельної соціальної групи. Відповідно масштабне падіння рівня життя більшої частини громадян поступово призвело до втрати ними своїх соціальних позицій, ослаблення соціальних зв'язків, деградації та маргіналізації окремих соціальних груп. Раніше повністю забезпечені індивіди раптом опинилися за межами не лише своєї соціальної групи, але і загалом соціуму, при цьому, відповідно, позбавлені можливостей впливу на соціально-економічні процеси у суспільстві або просто втративши до них інтерес через бідність, депривацію або деградацію. Як наслідок, в Україні відбувся процес деформації соціальної структури, а нерівний доступ до ресурсів та соціальних можливостей спричинив формування та поширення соціальної ексклюзії у різних формах її прояву.

Найбільше постраждали не лише безробітні громадяни, але і ті, хто мав роботу опинилися у ненабагато кращому становищі, адже гіперінфляція та низькооплачувана зайнятість переважної більшості населення не давали змоги повною мірою адаптуватися до тогочасних різючих соціально-економічних трансформацій. Відтак на фоні сформованої кризової ситуації в українському суспільстві різко процвітала несправедливість. Соціальні інститути, які виявилися неготовими до подібних викликів не змогли повною мірою надавати якісні соціальні послуги. Таким чином, медицина, освіта та інші сфери соціального забезпечення потерпали від корупції, оскільки послуги, які держава декларувала як безкоштовні, в кінцевому результаті неофіційно почали фінансуватися з кишені звичайних громадян.

Окремою проблемою стала ситуація, яка склалася у сільській місцевості та регіонах, віддалених від обласних центрів. Значне скорочення освітніх, медичних та культурних закладів у цих місцевостях, через брак фінансування, крім цього значно скоротився рівень зайнятості, таким чином масове безробіття стало звичайним явищем. Відтак, внаслідок обмеження основних прав та відсутності можливостей у більшості населення для задоволення своїх потреб та реалізації особистісного потенціалу, в українському суспільстві почали активно проявлятися негативні соціальні явища, а масштаби поширення соціальної ексклюзії призвели до значної її поляризації та маргіналізації.

Найбільше проблема соціальної ексклюзії в Україні пов'язана з економічними факторами, які, в основному, стосуються ринку праці. Серед основних можна визначити

тривале безробіття, низький рівень оплати праці, трудність працевлаштування, робота не за фахом тощо. До інших економічних причин відносяться погані житлові умови, низька участь у споживанні, незабезпечена та «негідна» старість, загалом низька якість життя. Сьогодні до економічних причин поширення соціальної ексклюзії в Україні додаються також інші, не менш важливі виклики, які пов'язані з розвитком українського суспільства та формуванням особистісної ідентичності індивідів (що, зокрема, не могло мати місця і проявлятися в умовах існування радянської системи), а це саме обмеження членства у громадських організаціях, низька громадська і політична участь населення, зумовлена обмеженнями конституційних прав та свобод людини і громадянина, зокрема, свободи слова, високим рівнем корупції, особливо в інституційній сфері, зниженням рівня мотивації і т.п.

Аналіз найхарактерніших причин поширення соціальної ексклюзії в Україні та наслідків її для населення та загалом для держави представлено на рис. 3.3.

Загалом, соціальну ексклюзію можна визначати за таким категоріями:

- за формами прояву;
- за глибиною проникнення;
- за сферами виключення;
- за критеріями або чинниками;
- за масштабами поширення;
- за характером соціальних зв'язків;
- за категоріями виключених;
- за рівнями формування.

За формами прояву соціальна ексклюзія може виражатися як соціально-економічна, соціокультурна, психо-фізіологічна, політико-правова, територіально-просторова. Відтак, оскільки на початковому етапі незалежності та формування української держави поширення соціальної ексклюзії здійснювалося на фоні бідності та депривації, відсутності можливостей та доступу до основних соціальних послуг (тобто мав місце соціально-економічний фактор впливу), то з часом вона набула нових форм свого прояву в Україні, зокрема як соціокультурна, психо-фізіологічна, політико-правова, територіально-просторова та ін.

За глибиною проникнення соціальну ексклюзію можна оцінити як (згідно термінології, яку запропонував у 2005 Д. Мілібенд): широка ексклюзія (окремі вияви соціальної ексклюзії у вигляді нестачі одного ресурсу); глибока ексклюзія (оцінка сукупності благ, яких позбавлений індивід; тут ідеться про вивчення соціальної ексклюзії як багатовимірного феномену).

Якщо визначати її як таку, що виникає у зв'язку з ослабленням однієї чи більше систем (*сфер виключення*), фундаментальних для функціонування суспільства, то застосувавши системний підхід, можна виділити низку таких систем, з яких особа може бути виключеною в результаті прояву явища соціальної ексклюзії¹²⁶ (рис.3.4).

¹²⁶ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.

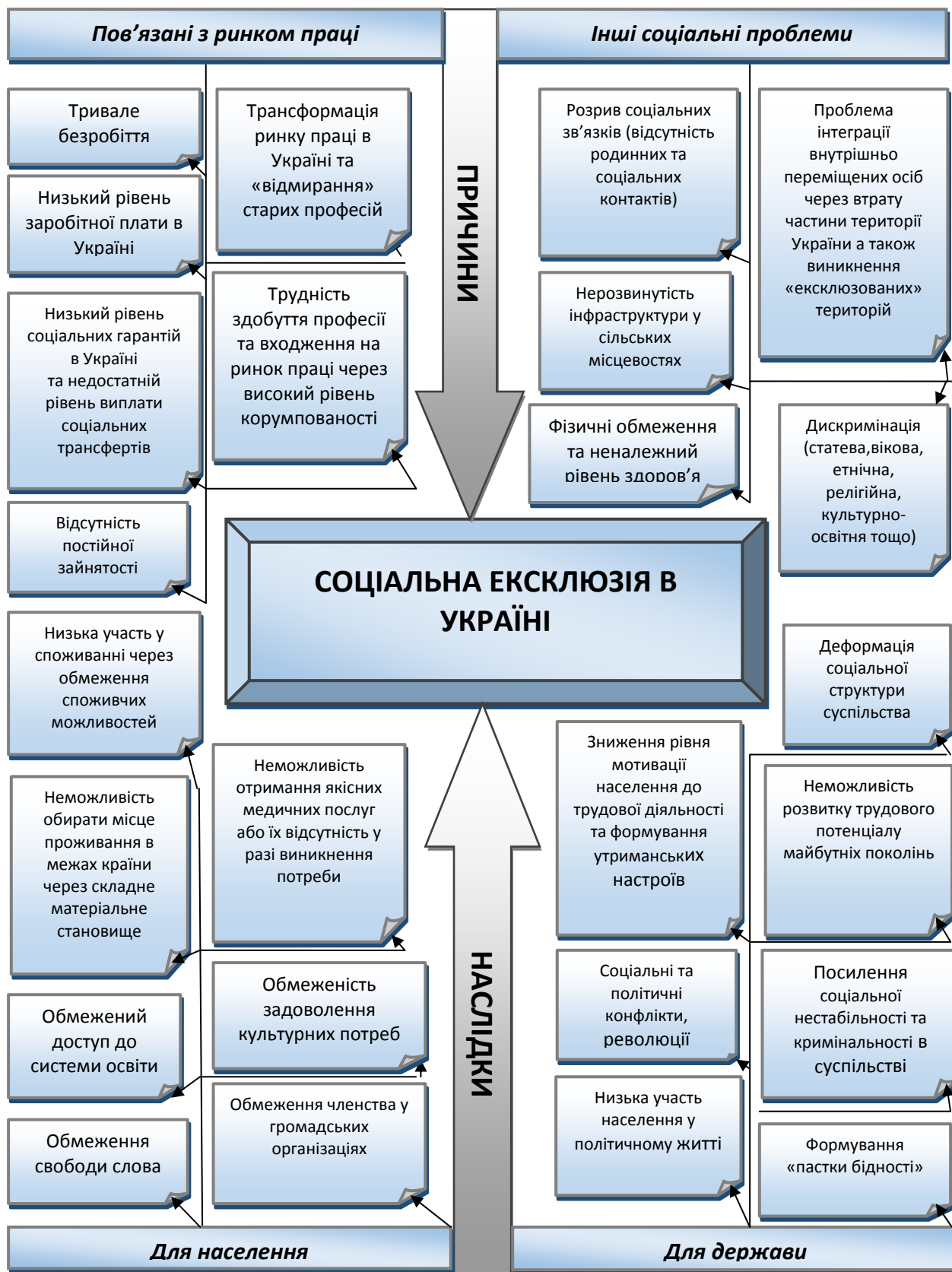

Рис.3.3. Причини і наслідки соціальної ексклюзії в Україні

*Джерело: складено автором

Аналіз проявів соціальної ексклюзії за критеріями або чинниками впливу є досить широким, оскільки чималим є перелік самих чинників, які власне зумовлюють досліджуване нами соціальне явище. Загалом їх можна класифікувати на визначені

групи, зокрема чинники фізичного, соціального, територіального (за місцем проживання) виміру, культурного характеру, політико-правові, психологічні, соціетальні, матеріальні чинники, інші. Не можна також однозначно визначити, який саме чинник прояву соціальної ексклюзії має місце в той чи інший момент часу, оскільки вони можуть переплітатися або діяти одночасно. В цілому, оцінка нинішньої соціально-економічної ситуації дозволяє виділити наступні основні чинники, що впливають на поширення соціальної ексклюзії в Україні, а саме:

- обмеження споживчих можливостей (ринок товарів і послуг);
- обмеження доступу до житла (придбання або оренда);
- обмеження свободи пересування (придбання авто, доступності та зручності громадського транспорту, особливо у віддалених районах);
- обмеження доступу до високооплачуваної праці (з різних причин, включаючи низький рівень освіти);
- обмеження доступу до якісних соціальних послуг, зокрема освіти та охорони здоров'я;
- обмеження доступу до соціальних інститутів через їх нерозвиненість або відсутність (дитячі садки, паліативи, центри розвитку для осіб з фізичними та розумовими вадами, психологічні поради, консультативні центри для родин і т.п.);
- обмеження можливостей стосовно культурного дозвілля та організації відпочинку (участі у культурних заходах, подіях, туризмі, зокрема закордонних подорожах);
- обмеження можливостей політичного залучення (низький рівень участі населення у політичному житті).

За масштабами поширення соціальну ексклюзію можна визначити як локальну (окремі індивіди, соціальні групи, маргінальні спільноти, які формуються хаотично без певної причинно-наслідкової закономірності; наслідками можуть бути спосіб життя таких осіб чи груп, небажання розвиватися, лінивість, байдужість, відсутність або низький рівень мотивації до трудової діяльності, депресивні стани, утриманські настрої), регіональну (коли соціальна ексклюзія поширюється вже не на окремих людей, а на певні території; яскравим прикладом такого виду ексклюзії для України є тимчасово непідконтрольні території Донбасу і Криму, сільські місцевості, де практично нерозвинута інфраструктура (організаційно-комунікаційна, соціальна), окремі територіальні громади чи регіони, які можна віднести до статусу депресивних або депривованих), загальносуспільна (поширена у масштабах цілої держави; особливо спостерігалася в Україні у період розпаду Радянського Союзу, коли більшість населення опинилася на межі бідності, за межами своїх соціальних груп і загалом соціуму, відповідно втративши свої соціальні позиції, позбавлені можливостей впливу на соціально-економічні процеси у суспільстві).

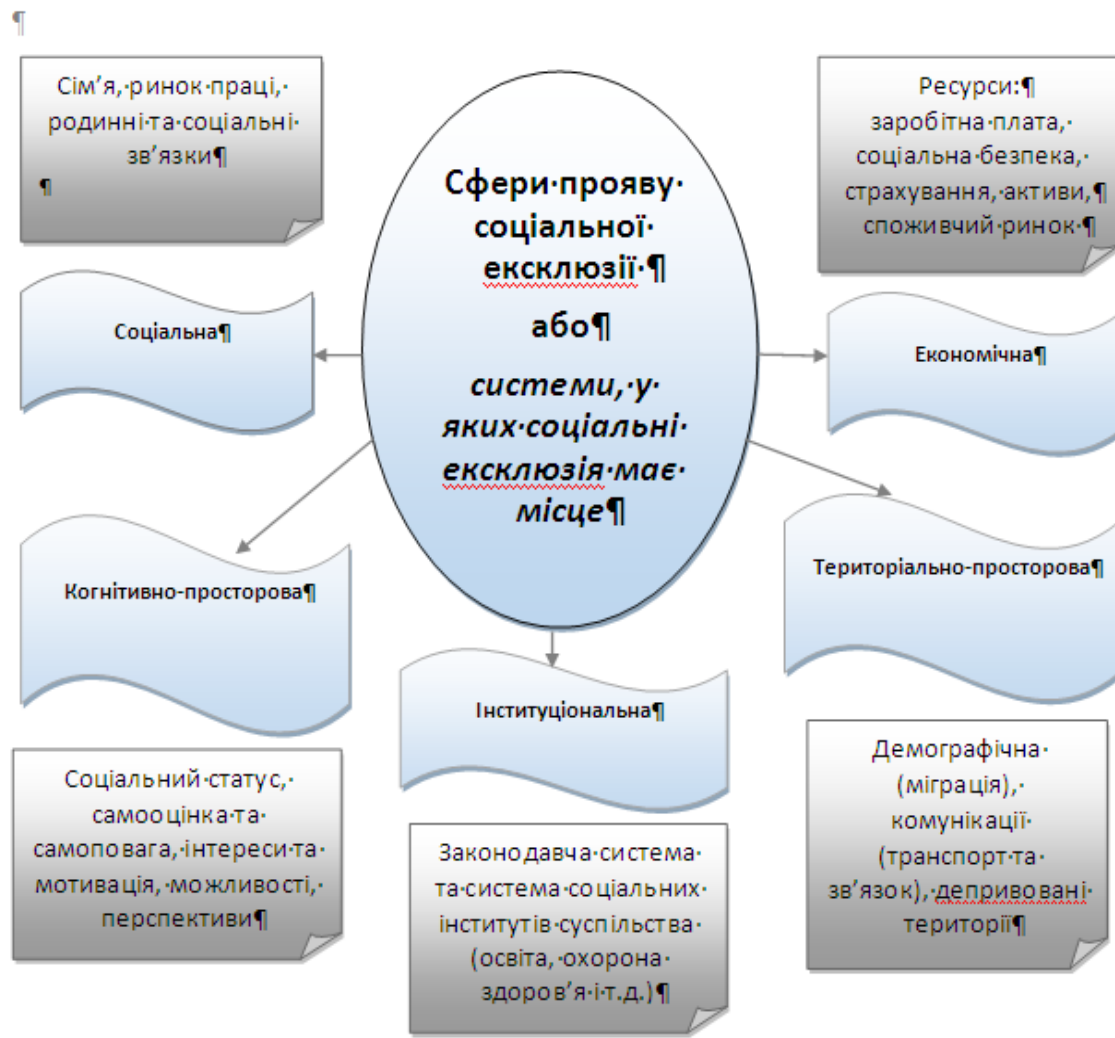

Рис. 3.4. Сфери прояву соціальної ексклюзії (системи, з яких індивід може бути виключений)

*Джерело: побудовано автором на основі¹²⁷

Здійснюючи оцінку соціальної ексклюзії за категоріями виключених соціальних груп, сьогодні в Україні до таких відносяться:

- безробітні, зокрема ті, які протягом довгого часу залишалися у цій категорії;
- малозабезпечені громадяни, особливо багатодітні сім'ї;
- молодь (переважно від 16 до 25 р., в основному без досвіду першого місця праці);
- громадяни похилого віку;
- жінки з маленькими дітьми (особливо ті, що перебувають у декретному відпуску – вони найбільше потерпають від соціальної ізоляції);
- особи з обмеженими можливостями;
- етнічні та релігійні меншини;
- внутрішньо переміщені особи та мігранти.

¹²⁷ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.

Одним із важливих аспектів соціальної ексклюзії є також такий чинник, як розрив життєво важливих соціальних зв'язків. Він полягає насамперед у відсутності серед оточуючих осіб, які могли б допомогти у разі нагальної потреби. На його основі можна також виміряти соціальну ексклюзію за характером соціальних зв'язків у суспільстві, а на виході отримати оцінку рівня міжособистісної соціальної взаємодії. Так, на основі аналізу, здійсненого вітчизняними науковцями С. Оксамитною та В. Хмельком, динаміка міжособистісної соціальної взаємодії в Україні є вельми несприятливою, оскільки все більше людей відчувають себе залишеними у важку хвилину без допомоги від тих, хто міг би її надати. Вони припускають, що «це явище є виявом міжособистісного відчуження, яке супроводжує розширення ареалу егоїстичного індивідуалізму, пов'язаного з природою процесів первісного накопичення капіталу в нашому суспільстві»¹²⁸.

Аналіз соціальної ексклюзії за рівнями формування дозволяє визначати її з двох підходів (у широкому і вузькому розумінні). Перший – макрорівень, – розглядає її з позицій суспільства і зосереджується на відсутності доступу до механізмів інтеграції, роблячи акцент на тому, хто має владу виключати і також на тому, кого при цьому виключають¹²⁹. Основою при такому підході є дискримінація.

Характерні прояви дискримінації в українському суспільстві сьогодні можна спостерігати у сфері зайнятості, оплати праці, у ставленні до етнічних, релігійних меншин, пенсіонерів, жінок з маленькими дітьми та молодих осіб без досвіду першого місця праці (при прийомі на роботу або питанні встановлення рівня заробітної плати для таких осіб), за гендерною ознакою тощо. Слід зазначити, що законодавство України забезпечує рівність трудових прав усіх громадян, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин, забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу, обмеження прав чи встановлення переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору¹³⁰. Та втім, незважаючи на вище перелічені ознаки законодавчого захисту трудових прав вітчизняних громадян, сьогоднішня ситуація на ринку праці свідчить про інші факти, зокрема про такі дискримінаційні прояви як¹³¹:

- обмежений доступ до інформації через усні повідомлення про вакансії, вимоги до кандидатів, що не стосуються ділових якостей працівника (вікові обмеження, місце проживання, побажання щодо сімейного стану та інші характеристики),
- упереджене ставлення при прийомі на роботу до жінок (сприйняття жінок роботодавцями як менш корисну робочу силу внаслідок уявлень про те, що

¹²⁸ Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/articles/social%20exclusion_Oksamytna_Khmelko.pdf

¹²⁹ Рєвнінцева О. В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8940/08-Revniizeva.pdf?sequence=1>

¹³⁰ Кодекс законів про працю України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

¹³¹ Згруповано автором на основі: «Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.

жінці треба поєднувати трудову діяльність з родинними обов'язками, тому від неї меншою мірою слід чекати значних зусиль чи орієнтації на кар'єрне зростання; вимога до жінки, яку приймають на роботу, виконувати певні неформальні зобов'язання, наприклад, не планувати народження дітей, не виходити заміж тощо, за умови невиконання яких жінка може бути звільнена з роботи);

- надання переваги чоловікам при прийомі на роботу, за інших рівних умов (особливо важко конкурувати з чоловіками жінкам фертильного віку, оскільки роботодавець допускає можливість її тимчасової відсутності на роботі в зв'язку з народженням дитини, що з економічного погляду недоцільно);

- гендерна нерівність, що проявляється, зокрема, щодо рівня заробітної плати і кар'єрного зростання (коли чоловіки частіше обіймають керівні посади, ніж жінки або коли жінка, маючи однаковий з чоловіком рівень освіти та кваліфікації, отримує меншу заробітну плату лише тому, що її формальний статус виявляється нижчим і т.п.);

- дискримінація осіб з обмеженими можливостями, які зазнають труднощів із реалізації своїх прав (основним при цьому є питання ставлення, а не нестача ресурсів, інтолерантність та несприйняття таких осіб як повноправних учасників суспільного життя; зокрема особи з розумовими відхиленнями та фізичними порушеннями стикаються з найсильнішими формами дискримінації, у них майже немає іншого вибору, окрім перебування в установах соціального захисту та спеціалізованих клініках, що зазнають хронічного недофінансування та нестачі кваліфікованого персоналу);

- дискримінація за віковим критерієм (особливо поширена у сфері працевлаштування незважаючи на формальну заборону її в Україні);

- дискримінація за ознакою статусу (за економічним статусом - має місце в судовій системі, оскільки учасники судових позовів, що зубожіли, часто не можуть дозволити собі кваліфікованого адвоката та отримання якісних послуг; за соціальним статусом - влада на загальнонаціональному або місцевому рівнях може розподіляти фінанси та послуги на користь тих верств населення, які з більшою вірогідністю за них проголосують).

Ревнівцева О.В. розглядає соціальну ексклюзію на мікрорівні і аналізує стан її носіїв; він зосереджується на специфіці прояву життєвої ситуації членів цієї групи по відношенню до інших членів суспільства¹³². Відтак, згідно цього підходу першочерговою має місце ознака «депривації».

Депривація є процесом скорочення чи позбавлення можливостей задовольняти основні життєві потреби окремих індивідів чи навіть певних соціально-демографічних груп населення внаслідок порушення соціальних зв'язків. Оцінити її можна на основі показників рівня життя, а до основних її проявів відносяться стан соціального дискомфорту, різноманітні психічні розлади особистості, порушення чи

¹³² Ревнівцева О. В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8940/08-Revimizeva.pdf?sequence=1>

деформація соціальних зв'язків, що, відповідно, спричиняє соціальну напруженість, нестійкість масових настроїв та суспільної думки з різних питань соціально-економічного розвитку країни тощо¹³³.

У літературі виділяють різні види депривації, зокрема економічну, соціальну, психокультурну і т.п. Найбільш вираженою в Україні є економічна депривація, яка полягає у відсутності або обмеженні можливості задоволення основних потреб індивіда (харчування, одяг, житло, медицина, освіта) внаслідок нестачі матеріальних ресурсів, що, своєю чергою, не дозволяє цим індивідам відповідати способу життя, прийнятному в суспільстві.

Оскільки в Україні спостерігається значна контрастність (коефіцієнт розриву) у рівнях матеріальної забезпеченості окремих соціальних груп, відповідно такий стан речей зумовлює появу різних форм депривації. Найхарактернішими прикладами є депривація літніх людей, осіб з обмеженими можливостями, непрацевлаштованої молоді, мешканців сільських регіонів і т.п. Неприятливі соціально-економічні умови, незадоволення певних потреб, у тому числі матеріальних у поєднанні з обмеженим спектром можливостей щодо охорони здоров'я, освіти, комфортного проживання, працевлаштування, рівня оплати праці зумовлюють вразливість цих соціальних груп до різного роду викликів, у тому числі девіантних (вживанні алкоголю, проституції, хуліганстві, вандалізмі, самоізоляції, залученні до діяльності деструктивних культів, членстві у вуличних неформальних групах, агресії проти всіх, насильстві в сім'ї) та делінквентних (крадіжках, вбивствах, вимаганні і шантажу, розповсюдженні наркотиків, контрабанді, хабарництві, розбійних нападах) поведінки в суспільстві. Хоча держава сьогодні, декларуючи рівний доступ до соціальних послуг, дає змогу отримати безоплатну освіту кожному громадянину, незалежно від його матеріального становища, так само як і скористатися медичними, юридичними чи іншими соціальними послугами, проте вона не може забезпечити їм на тих же умовах задоволення інших потреб (які відносяться до потреб вищого ступеня), оскільки коштів на це уже не вистачає.

Підводячи підсумки слід зазначити, що соціальну ексклюзію в Україні потрібно досліджувати як з точки зору причин її виникнення, так і наслідків впливу на суспільство (форм її прояву, чинників, категорій). Відтак, ґрунтовно проаналізувавши особливості прояву даного явища в Україні, можемо зазначити, що сьогодні в суспільстві яскраво спостерігаються характерні ознаки соціальної ексклюзії, а подальше посилення нерівності зумовлює її поширення у більших масштабах, що спричинює високий рівень поляризації українського суспільства та водночас чинить суттєву загрозу його стабільності. Необхідними є ефективні та дієві заходи на рівні державної та регіональної влади з метою запобігання подальшому випадінню населення з соціально-економічних процесів та загалом із суспільного життя, розробка усвідомленої комплексної політики сприяння соціальній інтеграції та підвищенню рівня і якості життя українського громадянина.

¹³³ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.

3.3. Пріоритети та методи регулювання ринкової ексклюзії на регіональних споживчих ринках

3.3.1. Ознаки та напрями подолання ринкової ексклюзії на регіональних товарних ринках

В сучасних умовах увага до процесу ринкової інклюдії пов'язано із тим, що її розглядають поряд з мінімізацією втрат ресурсів та замкненістю циклів, як основний принцип сталого розвитку¹³⁴.

Оскільки ринкова інклюдія передбачає забезпечення вільного доступу виробників на ринок (розподілу й реалізації продукції), то дослідження проблеми ринкової ексклюзії на регіональних товарних ринках, насамперед, пов'язане із кількістю та концентрацією підприємств на ньому, тобто інтенсивністю потенційної конкуренції, оскільки загроза входження нових агентів на ринок спонукає до посилення конкуренції.

Одним із перших ексклюзивні ознаки ринку дослідив Дж. Бейн, на думку якого, це були так звані бар'єри входження на ринок. Зокрема він вважав, що бар'єри – це можливість встановлення підприємствами цін продажу, що перевищують мінімальні середні витрати на виробництво та збут продукції, які б виключали входження на ринок нових конкурентів. Тобто, оскільки одержання прибутків робить ринок привабливим для входження, то саме різниця між ціною і витратами, тобто прибутковість, визначає чи будуть нові конкуренти входити на ринок¹³⁵. До основних ексклюзивних ознак ринку ним було визначено:

- економію на масштабі;
- вимоги щодо капіталовкладень, які необхідні для входження на ринок;
- урядові обмеження (тарифи, патенти);
- абсолютні переваги певним підприємствам стосовно витрат;
- кращі технології (захищені патентами або комерційною таємницею), контроль над джерелами постачання дешевої сировини і матеріалів;
- крива навчання.

Оскільки вплив цих ознак призводить до зменшення витрат на виробництво продукції, тобто підвищується його ефективність, то, на думку Дж. Бейна, їх усунення не завжди означає підвищення суспільного добробуту.

На відміну від Дж. Бейна дещо ширшого значення питанням ознак ексклюзивності надав Дж. Стіглер, який визначив їх як витрати підприємства які прагнуть увійти на ринок¹³⁶. Тобто при подоланні певних ексклюзивних ознак і входження підприємства на ринок, вони отримують такі витрати, які в майбутньому періоді можуть бути некупними і таким чином підприємство стає неконкурентоспроможним.

¹³⁴ Нікішина О.В. Принципи формування логістичних ланцюгів товарних ринків: конвергенція підходів. Економіка харчової промисловості. 2019. Том 11, Вип. 3.С.7.

¹³⁵ Capitalism and Monopolistic Competition: I. The Theory of Oligopoly. A.E.R. Papers and Proceedings, 1950. 40(2). Pp. 64-66.

¹³⁶ Stigler G. J. The Organization of Industry. Homewood, Ill.: Richard D. Irwin, 1968.

К. фон Вайцзекер серед ексклюзивних ознак ринку виділяв соціально небажані обмеження припливу ресурсів на ринок, спричинені запобіжними діями власників ресурсів, що вже використовують їх на ринку"¹³⁷.

Виходячи з цих досліджень можна вважати, що ринковими ексклюзивними ознаками є всі чинники об'єктивного або суб'єктивного характеру, що перешкоджають підприємству в той чи інший спосіб функціонувати на ринку.

Тобто алгоритм виникнення ринкової ексклюзивності полягає у тому, що при збільшенні різниці між ціною і середніми витратами вартість входження нових агентів на ринок зростає на стільки, щоб запобігти входженню нових підприємств.

Одним з перших, хто пояснив виникнення ринкових ексклюзивних ознак є М. Портер. Вчений виділив шість основних перешкод для проникнення на ринок нових економічних суб'єктів¹³⁸:

- економія на масштабах виробництва;
- диференціація продукції;
- вимога інвестувань;
- перехідні витрати;
- доступ до каналів розподілу;
- додаткові витрати, не пов'язані з масштабом.

Якщо проаналізувати антимонопольні нормативно-правові акти провідних країн світу, то кожна країна визначає відповідні ознаки ринкової ексклюзивності. За фінськими нормативними актами вони поділяються на правові (в нашому випадку це інституційні), економічні (поєднання структурних і стратегічних) і технічні (пов'язані з технологією виробництва). Німецьке антимонопольне законодавство виділяє законодавчі, структурні та стратегічні. Норвегія дає таку класифікацію: громадянські (публічні) і структурні. Іспанський уряд в нормативних документах виділяє їх як законодавчі та економічні, що є "золотою серединою" між німецькою і фінською класифікацією.

Європейська Комісія поділяє ексклюзивні ознаки на законодавчі, технічні, засновницькі та стратегічні, а стратегічні поділяються ще й на нецінові та цінові¹³⁹.

Дослідження ринкової ексклюзивності необхідно здійснювати в два етапи. На першому етапі аналізуються всі припущення, що лежать в основі конкретного аргументу про те, що певне явище є бар'єром на ринку, визначається, чи справді економічні суб'єкти наявні на ринку можуть утримувати відповідну ціну на рівні, значно вищому від витрат і водночас перешкоджати входженню на ринок нових учасників. На другому етапі необхідно з'ясувати, чи існує сьогодні політика, здатна "усунути" ексклюзивні ознаки і позитивно вплинути на суспільний добробут.

Визначаючи напрями регулювання ринкової ексклюзивності на регіональних товарних ринках варто зазначити, що ці ознаки можуть мати структурний характер, зумовлений

¹³⁷ Weizsacker C. C. Barriers to Entry. Berlin: Springer-Verlag, 1980.

¹³⁸ Портер М. Стратегія конкуренції. Методика аналізу галузей і діяльності конкурентів: пер. з англ. А. Олійник., Р. Сільський. Київ: Основи, 1998. 390 с.

¹³⁹ Barriers to Entry // Working Paper DAF/COMP(2005)42 Organization for Economic Co-operation and Development. 2006. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/43/49/36344429.pdf>

особливостями конкретного виду економічної діяльності, або визначатися поведінкою економічних суб'єктів. Особливе значення відводиться ринковій ексклюзивності, яка проявляється в діях органів влади, а саме: ліцензуванні, оподаткуванні, фіксації цін, державній допомозі окремим економічним суб'єктам (дотації, пільгове оподаткування).

Для визначення чинників, що сприяють регулюванню ринкової ексклюзивності на регіональних товарних ринках, варто зауважити, що її ознаки можуть мати стратегічний характер і, які є наслідком стратегічної діяльності та політики підприємства на ринку і мають суб'єктивний характер і нестратегічні, тобто утворюються не залежно від діяльності підприємства на тому чи іншому регіональному ринку (рис. 3.5).

Стратегічні ознаки ексклюзивності це ті, які створюються свідомою діяльністю підприємством на ринку і їх стратегічною поведінкою. До них належать такі заходи як зберігаючи інновації, довгострокові контракти з постачальниками, отримання патентів і ліцензій, збереження незавантажених потужностей, а також усі способи підвищення мінімально ефективного обсягу випуску для певного виду діяльності, зокрема: збільшення витрат на рекламу, маркетингові дослідження, витрати по створенню іміджу тощо.

Сьогодні для усунення більшості перешкод на ринку підприємствам потрібно концентрувати свою увагу на залученні додаткових інвестицій в свою діяльність, зокрема це може бути як технологічне оновлення, так і залучення якісних трудових ресурсів. Адже, якщо підприємство на ринку має надлишкові виробничі потужності, то потенційному конкурентові буде складно увійти на ринок, адже ті підприємства, що є на ринку матимуть можливість збільшити обсяг випуску таким чином, що входження стане неприбутковим.

Ще однією ознакою ексклюзивності є диференціація продукту на ринку яка створює додаткові бар'єри для входження на ринок, оскільки створює привабливість конкретної марки продукту для окремої категорії споживачів, внаслідок чого новим підприємствам доводиться переборювати стереотипи поведінки споживачів. Також це призводить до значних витрат підприємствами на рекламу і інколи призводить до нерентабельності пропонованої ними продукції. Тому диференціація товарів на регіональних ринках ще використовується місцевим бізнесом, а саме коли в тому чи іншому регіоні пропагується тільки продукція вироблена в тому ж таки регіоні. Тому чим диференційованіший продукт, тим більшою мірою ринок є недосконалим.

Довгострокові контракти із постачальниками сировини та покупцями продукції (вертикальні угоди) також є ексклюзивною ознакою на ринку товарів. Адже на створення широкої дистриб'юторської мережі спрямовані відносини франчайзингу, а купити франшизу це означає укласти договір франчайзингу з франчайзером про відкриття фірми-франчайзі за технологією франчайзера, використовуючи його бренд,

а також консультації й маркетингові напрацювання. Багато підприємств це використовує в різних регіонах для поширення своєї мережі¹⁴⁰.

Вертикальна інтеграція також створює підприємствам проблеми доступу до ресурсів або каналів збуту, тому увійти на ринок вона може, якщо буде вертикально інтегрована, що потребує додаткових витрат і зменшує загрозу входження.

Нестратегічні це ті, які пов'язані, передусім, з обмеженням попиту (місткості ринку). Це може бути наслідком високої насиченості ринку товарами, низької платоспроможності, наявності великої кількості конкурентів.

Однією із найсуттєвіших ознак є капітальні витрати або обсяги початкових інвестицій, що необхідні для розвитку діяльності на ринку. До капітальних витрат у цьому контексті належать: витрати на освоєння випуску нових товарів; вартість нового будівництва або реконструкція та технологічне переозброєння наявних потужностей; підготовка кадрів; організація мережі збуту; час освоєння виробництва.

Величина капітальних витрат визначає оптимальний економічний розмір підприємства, тобто величину та структуру виробничих активів, необхідних для ефективного функціонування виробництва даного товару при існуючому рівні техніки, технології й організації виробництва.

Також важливими є адміністративні бар'єри – встановлення державними органами обов'язкових правил господарської діяльності, виконання яких пов'язано із витратами з метою перешкоджання незаконній діяльності, контролю якості. До адміністративних належать ті, що регулюють: доступ до ресурсів і права власності на них; отримання прав на здійснення діяльності; передбачають контроль за діяльністю; контроль монополії.

Контроль за доступом до ресурсів та отриманням права власності на них здійснюється за допомогою реєстрації суб'єктів; зміни статусу суб'єкта; отримання прав на оренду; обмеження земель, надр, запасів корисних копалин; регулювання доступів до кредитів; лізинг. Обмежують отримання прав на ведення діяльності ліцензування видів діяльності та сертифікація продукції. Нині це є суттєвою перешкодою для імпорту вітчизняної продукції на світові ринки товарів і послуг. В Україні найбільш вагомою ексклюзивною ознакою залишається перевірка; санкції за порушення; пільги, що надаються підприємствам за колами інтересів політичних груп; необхідність узгодження рішень. Тому сьогодні саме адміністративні обмеження призводять до диспропорцій на регіональних ринках, оскільки зачасту лобіюють інтереси певних бізнес-груп чи політиків

Варто також зазначити, що функціонування тіньової економіки призводить також до ринкової ексклюзивності. Тобто тіньова економіка приносить торговельній сфері прямі збитки, а також містить у собі загрозу деструктивних «латентних впливів», серед яких першочергове значення дослідники відводять: скороченню внутрішніх інвестиційних

¹⁴⁰ Ігнатюк А.І. Галузеві ринки: теорія, практика, напрями регулювання: монографія. Київ: ННЦ ІАУ, 2010. 456 с.

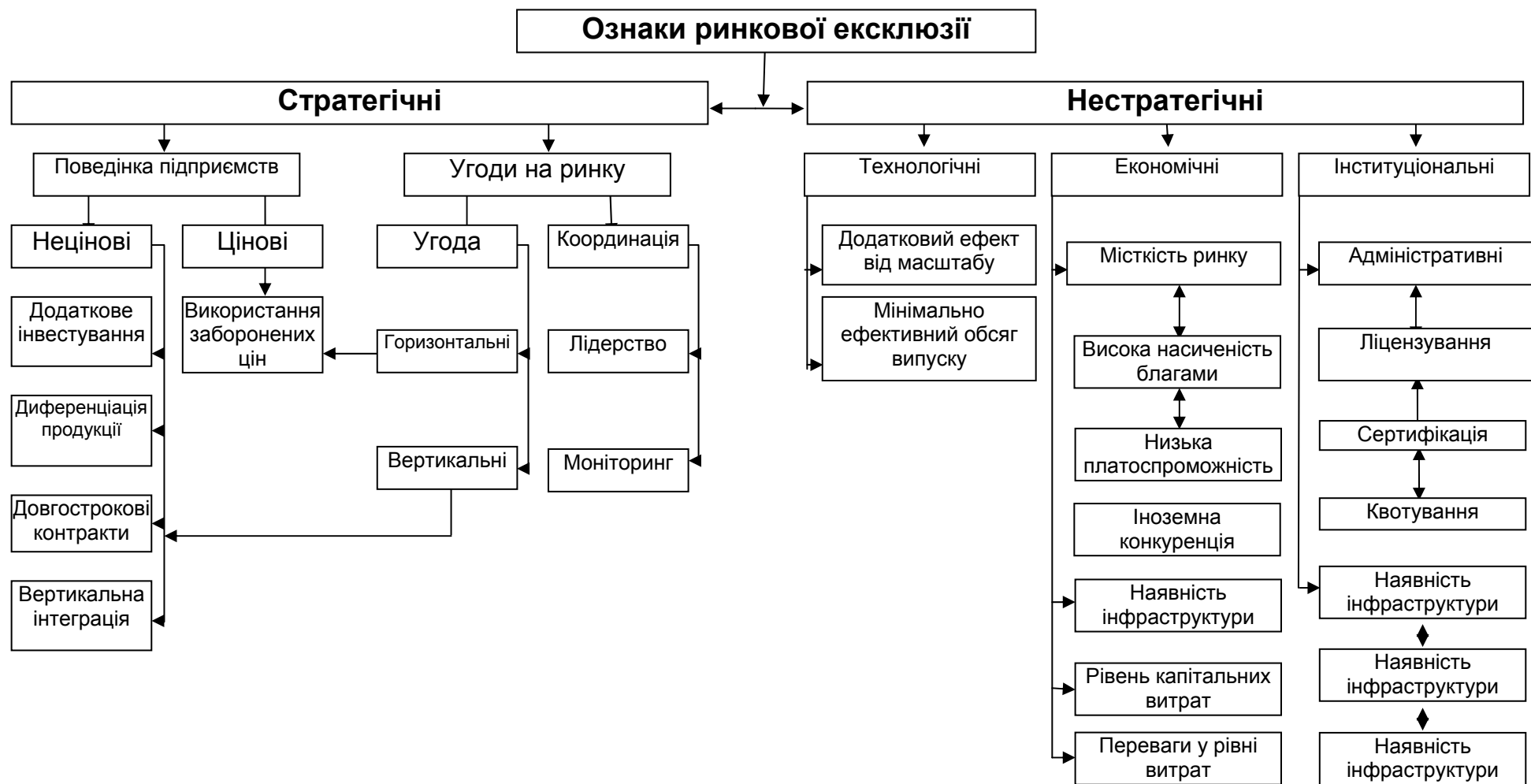

Рис. 3.5. Ознаки ринкової ексклюзії на регіональних товарних ринках

*Джерело: складено автором на основі¹⁴¹

¹⁴¹ Ігнатюк А.І. Галузеві ринки: теорія, практика, напрями регулювання: монографія. Київ: ННЦ ІАУ, 2010. 456 с.

ресурсів через проблеми з використанням коштів, набутих у тіньовий спосіб та їх подальшим відтоком за кордон; зменшенню інтересу потенційних стратегічних інвесторів до українських підприємств, що значно гальмує процеси їх фінансового оздоровлення; деформації структури зайнятості; моральним наслідкам поширення тіньового обігу товарів і послуг, зокрема соціальному песимізму та деформації свідомості більшості учасників ринку, укоріненню різних форм нездорової конкуренції між ними¹⁴².

Для зменшення тіньового сегменту на ринку товарів в регіонах України та нарощування на цій основі ефективності використання потенціалу їх соціально-економічного розвитку, доцільно запровадити низку інституційних заходів, спрямованих на обмеження можливостей торговельних мереж використовувати фізичних осіб-підприємців задля ухиляння від сплати податків. Крім того, доцільно підвищити ефективність контролю за діяльністю закладів гуртової та роздрібною торгівлі, а також змінити механізм справляння єдиного податку та податку на доходи фізичних осіб з метою посилення впливу органів місцевого самоврядування за їх надходженням та підвищення рівня їх фінансової спроможності¹⁴³.

Не меншою загрозою серед названих ексклюзивних ознак є і формування монопольної влади того чи іншого підприємства на регіональному ринку товарів. Створення монопольного панування на тому чи іншому ринку товарів в регіонах свідчить про захоплення ринку підприємцем монополістом і утискання малого бізнесу. В такому випадку більшість малого бізнесу не можуть витримати конкуренції і вимушені шукати інший ринок, банкрутують, або перепрофілюють своє виробництво. Монопольне становище на ринку також може призвести до формування ексклюзивного партнерства, яке передбачає укладення між постачальником і дилером контракту, згідно з яким останній купуватиме всі необхідні йому товари тільки у цього постачальника, а це формує антиконкурентні наслідки й загрожує можливим перекриттям доступу на ринок дрібним конкурентам.

Тому однією з важливих сфер антимонопольної політики є регулювання поведінки підприємства, що обмежує конкуренцію на ринках та зменшує їхню економічну ефективність. Також побутують думки, що монополізований ринок може бути технологічно прогресивним, вискооефективним, пропонувати якісну продукцію за доступними цінами. Тому, якщо такий ринок успішно функціонує і швидко розвивається, а його суб'єкти не займаються антиконкурентною діяльністю, то не слід їх звинувачувати у порушенні ринкових правил і законодавства лише на тій підставі, що вони концентрують економічну владу.

Сьогодні державне регулювання торгівлі на ринку здійснюється через систему правових, економічних, фінансових, науково-технічних, інвестиційних,

¹⁴² Цвігун Т., Нечипорук О. Тінізація економіки: причини та особливості впливу на економічний розвиток. Економіка та управління національним господарством. 2018. Вип. 19. С. 251-254.

¹⁴³ Борщевський В.В. Детінізація оптової та роздрібною торгівлі регіонів України як чинник підвищення ефективності використання потенціалу їх розвитку. Регіональна економіка. 2020. №1. С. 22-31.

соціально-економічних та інших регуляторних механізмів. Воно являє собою комплекс здійснюваних державою заходів, спрямованих на задоволення потреб кінцевого споживача в товарах, організацію товаропостачання і захист прав та інтересів покупців та інших суб'єктів торговельної діяльності.

Основними напрямками регулювання ринкової ексклюзії на регіональних товарних ринках є формування відповідної нормативно-правової бази, зокрема прийняття проекту закону України «Про внутрішню торгівлю» який визначає правові та організаційні засади провадження господарської діяльності у сфері внутрішньої торгівлі в Україні та регулює відносини, які виникають під час проведення торговельної та виробничо-торговельної діяльності. Однак, його ще не прийнято з 2011 року.

Щодо регулюванню поведінки економічних суб'єктів, які зашкоджують конкуренції в Україні було прийнято Закон України "Про захист економічної конкуренції"¹⁴⁴, де зазначено, що зловживання монополієм (домінуючим) становищем на ринку дії чи бездіяльністю суб'єкта господарювання, який займає монополієне (домінуюче) становище на ринку, що призвели або можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції, або ущемлення інтересів інших суб'єктів господарювання чи споживачів, які були б неможливими за умов існування значної конкуренції на ринку.

Центральне місце в системі органів контролю у сфері конкуренції на ринку товарів займає Антимонопольний комітет України (АМКУ), створений у 1993 р. Правове становище Комітету визначає Закон України «Про Антимонопольний комітет України». Згідно з цим законом, АМКУ є державним органом зі спеціальним статусом, мета діяльності якого – забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності. Головними завданнями АМКУ визначено: здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції на засадах рівності суб'єктів господарювання перед законом та пріоритету прав споживачів, запобігання, виявлення і припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції; контроль за концентрацією, узгодженими діями суб'єктів господарювання та регулювання цін на товари, що виробляються суб'єктами природних монополій; сприяння розвитку добросовісної конкуренції. Територіальні відділення АМКУ функціонують у всіх регіонах держави. Органи Комітету, до яких входять адміністративні колегії, державні уповноважені, територіальні відділення, досліджують і розслідують справи про порушення конкурентного законодавства і після розгляду приймають обов'язкові для виконання рішення, зокрема про примусовий поділ монополієних утворень, припинення антиконкурентних дій, подають правоохоронним органам матеріали про порушення чинного законодавства за наявності ознак кримінальних проявів, накладають штрафи у випадках, передбачених законодавством. Відповідно до прийнятого в січні 2004 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законів

¹⁴⁴ Закон України Про захист економічної конкуренції. від 11.01.2001 № 2210-III. від 13.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text>

України з питань захисту економічної конкуренції», повноваження АМКУ значно розширилися¹⁴⁵.

Також державне регулювання здійснюють Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважений орган виконавчої влади у сфері торгівлі, місцеві органи влади і органи місцевого самоврядування. Основними його формами є¹⁴⁶:

- патентування видів торгівлі;
- державна реєстрація торговельних суб'єктів;
- ліцензування торговельної діяльності;
- підтвердження відповідності, технічне нормування стандартизація товарів;
- установлення правил торгівлі та регулювання окремих торговельних процесів нормативно-правовими актами на державному та місцевому рівнях;
- державний контроль та нагляд у сфері торгівлі.

Важливе значення в реалізації цих форм державного регулювання у сфері торгівлі на регіональному рівні також мають відігравати спеціально уповноважені органи виконавчої влади у сфері торгівлі (управління, відділи з питань регулювання торгівлі). Вони мають здійснювати єдину торговельну політику через державне регулювання та координацію діяльності в цій сфері інших організацій виконавчої влади та суб'єктів господарювання інших галузей, що здійснюють торговельну діяльність.

Такі структурні підрозділи органів місцевої влади мають виконувати функції координації розвитку ринку через створення відповідної нормативно-правової бази і перспективні плани, контроль за виконанням українського законодавства, віднесеного до їх компетенції, представництва інтересів галузі в місцевому самоврядуванні тощо. Також передача прав місцевим органам видачі ліцензій і реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, що спрощує процедуру отримання дозволів, а також дозволяє місцевим органам влади отримати додаткові повноваження в контролі діяльності зареєстрованих суб'єктів економічної діяльності, і таким чином не допускати створення ексклюзивних чинників.

3.3.2. Проблема безпеки споживання в умовах ексклюзивного регулювання соціально-економічного розвитку

На сучасному етапі євроінтеграції України та її регіонів актуальності набуває проблема забезпечення безпеки споживання. Варто зазначити, що через зростання рівня відкритості національної і регіональної економік, суб'єктів господарювання і посилення впливу глобального середовища в процесі подальшої суспільно-економічної трансформації парадигма суспільства споживання змінюється на концепцію сталого розвитку соціуму. За оцінками експертів

¹⁴⁵ Про внесення змін до деяких законів України з питань захисту економічної конкуренції : Закон України від 20.11.2003 № 1294-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1294-IV#Text> (дата звернення 15.05.2020 року)

¹⁴⁶ Внутрішня торгівля: регіональні аспекти розвитку. Монографія. За ред. О.О. Шубіна, Я.А. Гончарука. Донецьк-Львів: ДонНУЕТ, 2007. 404 с.

Програми розвитку ООН в Україні, вплив споживання товарів і послуг становить 75 % від загального впливу на довкілля та 60 % – від обсягу сукупних споживчих витрат¹⁴⁷.

Водночас із глобальними проблемами споживання для нашої країни актуалізується завдання подолання внутрішньосистемних соціально-економічних і політико-суспільних загроз. Значна частина населення неспроможна купувати якісні товари (послуги) через матеріальну незабезпеченість та відсутність на ринку відповідної пропозиції, внаслідок чого третина захворювань пов'язана із споживанням неякісних та шкідливих продуктів, а також з негативним впливом на довкілля товарів, матеріалів, виробів, приладів¹⁴⁸. Спостерігається щорічне зростання рівня споживчих витрат домогосподарствами України, зокрема на продукти харчування, що в 2017 р. становило 51,2 % від загальних сукупних витрат українських родин¹⁴⁹. За період 2013–2017 рр. домогосподарства України знизили рівень споживання майже всіх продуктів харчування. Саме тому державна та регіональна політики досягнення стратегічних програмних цілей сталого розвитку повинні поєднуватись із задоволенням базових потреб людини та дотриманням безпеки споживання.

Споживання товарів і послуг залишається міждисциплінарною областю досліджень економістів, філософів, психологів, соціологів, екологів, котрі здійснюються на основі використання специфічного наукового інструментарію. У розвинених країнах активно досліджується проблема відповідального, розумного, сталого споживання і виробництва (Дж. Гонтелес, Т. Джексон, Ф. Капра, Л. Мікаеліс, Д. Федріго); вивчаються соціологічні та психоемоційні чинники споживання (Е. Данн, М. Нортон, С. Любомірські). Значний внесок у дослідження зроблено вітчизняними вченими (О. Грішнова, А. Котенко, А. Колот, О. Мельниченко, Л. Погоріла, Т. Сальтевська).

Припустимо як вихідне положення, що поняття «безпека споживання» – складне, невизначене, комплексне та багатогранне. Відтак розглядаємо його в ієрархічній послідовності: безпека → національна безпека → економічна безпека держави → економічна безпека галузі/регіону → економічна безпека суб'єктів господарювання/домогосподарства/особи → безпека споживання. Для дослідження використано процесний і системний методологічні підходи. Як уже зазначалося, поки що не сформовано методологічного підходу до визначення категорії «безпека споживання», хоча є певні спроби окремих науковців.

Найчастіше використовується поняття «безпечність продукції та послуг», яке вважаємо не зовсім повним, оскільки у нормативно-розпорядчих документах воно тлумачиться як «властивість не становити й не створювати небезпеки»¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Global Environment Outlook-5. UNEP. URL: <http://web.unep.org/geo/resources/publications> (дата звернення: 22.08.2019).

¹⁴⁸ Хартія «Чесна торгівля та конкуренція». URL: <http://www.zhiva-planeta.org.ua/hartiya.html> (дата звернення: 08.09.2019).

¹⁴⁹ Статистична інформація. Доходи та умови життя / Державна служба статистики України : офіц. сайт. Київ, 2017. URL: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 22.08.2019).

¹⁵⁰ Безпечність. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/TM042285> (дата звернення: 08.09.2019).

Звернемо увагу, що загалом «безпека» складної системи розглядається як такий її стан, «...коли дія зовнішніх факторів і внутрішніх чинників не призводить до процесів, що вважаються негативними по відношенню до складної системи відповідно до наявних на даному етапі потреб, знань та уявлень»¹⁵¹. Беручи за сутність безпеки споживання не лише «безпечність продукції», але й дії усіх суб'єктів та об'єктів процесу забезпечення безпеки споживання, розглядаємо лише поняття «безпека споживання».

Найбільш поширеним є трактування безпеки споживання в контексті поняття «якість продукції» або набору розширених характеристик (наприклад, функцій та вигід від користування) товару або послуги. За О. Іваніловим, якість – це економічна категорія, яка відображає сукупність властивостей продукції (технічних, технологічних, економічних, екологічних тощо), що зумовлюють ступінь її здатності задовольняти потреби споживачів відповідно до свого призначення¹⁵². Варто погодитися з Т. Галушкіною, О. Ліпановою та І. Макаровою, які стверджують, що ринок диктує нові умови до якості виробництва і продукції, ураховуючи тенденції сучасного етапу європейської інтеграції України¹⁵³.

Проте, звернемо увагу, що в межах «безпечності товарів і послуг» йдеться насамперед про безпеку споживання товарів у сенсі харчування людини. Таку безпеку М. Піх розглядає як ознаку продовольчої безпеки¹⁵⁴, ураховуючи зростання ризиків, пов'язаних із дефіцитом продовольчих ресурсів, поширенням захворювань, спричинених харчовими отруєннями і неякісними продуктами. Ризики збільшуються не тільки під час споживання продуктів харчування, а й при використанні інформаційних, розважальних, туристичних послуг через загрози довкіллю, маніпулювання свідомістю людей, зростання нестабільності та тероризму¹⁵⁵.

Відмінність методологічних підходів трактування категорії «безпека споживання» для товарів або послуг пов'язана зі специфікою функціональних, раціональних, емоціональних характеристик поняття, тобто вигод для споживачів, зокрема за мультиатрибутивною моделлю. Відтак відмінність полягає у сутності цих понять.

Погоджуючись із важливістю забезпечення безпеки споживання продукції, запропонуємо аргументи для ширшого тлумачення терміна «безпека». Так, безпека повинна також спрямовуватися на подолання загроз суспільства споживання, обов'язковими передумовами чого мають стати критерії безпеки майбутнього та сталого розвитку. Отже, безпека споживання спрямовується не лише на забезпечення належних умов життєдіяльності або якості життя, а також і на створення умов для розвитку людини, сім'ї, громади, суспільства, країни.

¹⁵¹ Там саме.

¹⁵² Іванілов О. С. *Економіка підприємства*. Київ : Центр навч. л-ри, 2009. 728 с.

¹⁵³ Галушкіна Т. П., Ліпанова О. В., Макарова І. А. Еколого-економічні передумови розвитку політики сталого споживання та виробництва. URL: r250.sdu.edu.ua/bitstream/123456789/11168/1/17.pdf (дата звернення: 08.09.2019).

¹⁵⁴ Піх М. З. Безпека споживання продуктів в моделі стратегії розвитку держави. *Економіка харчової промисловості*. 2014. № 1 (21). С. 72–76.

¹⁵⁵ Сальтєвська Т. Г. Особисте споживання в умовах формування соціального ринкового господарства : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Харків, 2009. 21 с.

Підкреслимо, що в процесі забезпечення безпеки споживання необхідно враховувати вплив на довкілля не лише в процесі виробництва, а й у процесі безпосереднього споживання (використання) чи після нього та під час утилізації відходів. Тобто доцільно застосовувати методологічні положення поведінкового підходу в контексті трактування процесу споживання у системній послідовності етапів: від усвідомлення потреби до утилізації відходів. Причому необхідно обов'язково взяти до уваги мотиви та критерії вибору товарів для задоволення потреб, що безпосередньо пов'язано зі світоглядом, освітою, базовими цінностями, тобто соціологічною компонентою безпеки для різних об'єктів і рівнів системної ієрархії.

Варто зазначити, що в умовах глобальної економічної інтеграції забезпечення безпеки споживання передбачає не лише використання ринкових методів, насамперед через створення належного попиту, а й формування активної громадянської позиції з розроблення, удосконалення та застосування інституціонального базису цього процесу. Наприклад, це підвищення вимог у технічних умовах, стандартах щодо різних предметів (товарів, послуг) споживання. Це підтверджується результатами дослідження Дж. Гогевіна, який показав, що у слаборозвинених країнах засоби забезпечення безпеки споживання є вартісними, особливо для домашніх господарств за нестабільних доходів без можливості використання цивілізованих страхових та кредитних інститутів і, особливо, інститутів гарантування безпеки особи¹⁵⁶.

Б. Гоулд пропонує розглядати поняття «безпека споживання» як «операції споживання», які супроводжують купівлю-продаж (окремі акти покупок, практики організаційної безпеки, соціальні та політичні заходи, які спонукають до споживання)¹⁵⁷. З цим важко погодитися, оскільки забезпечення безпеки споживання є обов'язковою вихідною передумовою рішень про придбання певного товару (послуги).

Систематизація, узагальнення визначень, компаративний аналіз підходів до тлумачення сутності категорій «безпека», «національна безпека», «економічна безпека» дає підстави розглядати безпеку споживання як здатність створювати умови усвідомленого задоволення потреб самовідтворення економічними суб'єктами із найменшою шкодою здоров'ю людини, довкіллю та суспільству.

Успішна асиміляція досвіду розвинених країн у формуванні термінологічного апарату національної та економічної безпеки передбачає, що ґенеza «безпеки споживання» пов'язана з економічними інтересами, потребами, цінностями, цілями, ризиками та загрозами. Дотримання інтересів відображається у досягненні певних цілей, чому можуть протидіяти певні ризики та загрози, виникнення і вплив яких відбувається в зовнішньому середовищі (рис.3.6). Як вважає А. Гуменюк, останнє

¹⁵⁶ Hoogeveen (Hans) J. G. M. Income Risk, Consumption Security and the Poor. 2010. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/136008101200114921> (дата звернення: 08.09.2019).

¹⁵⁷ Goold B., Loader I., Thumala A. Consuming security? Tools for a sociology of security consumption. 2010. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1362480609354533> (дата звернення: 08.09.2019).

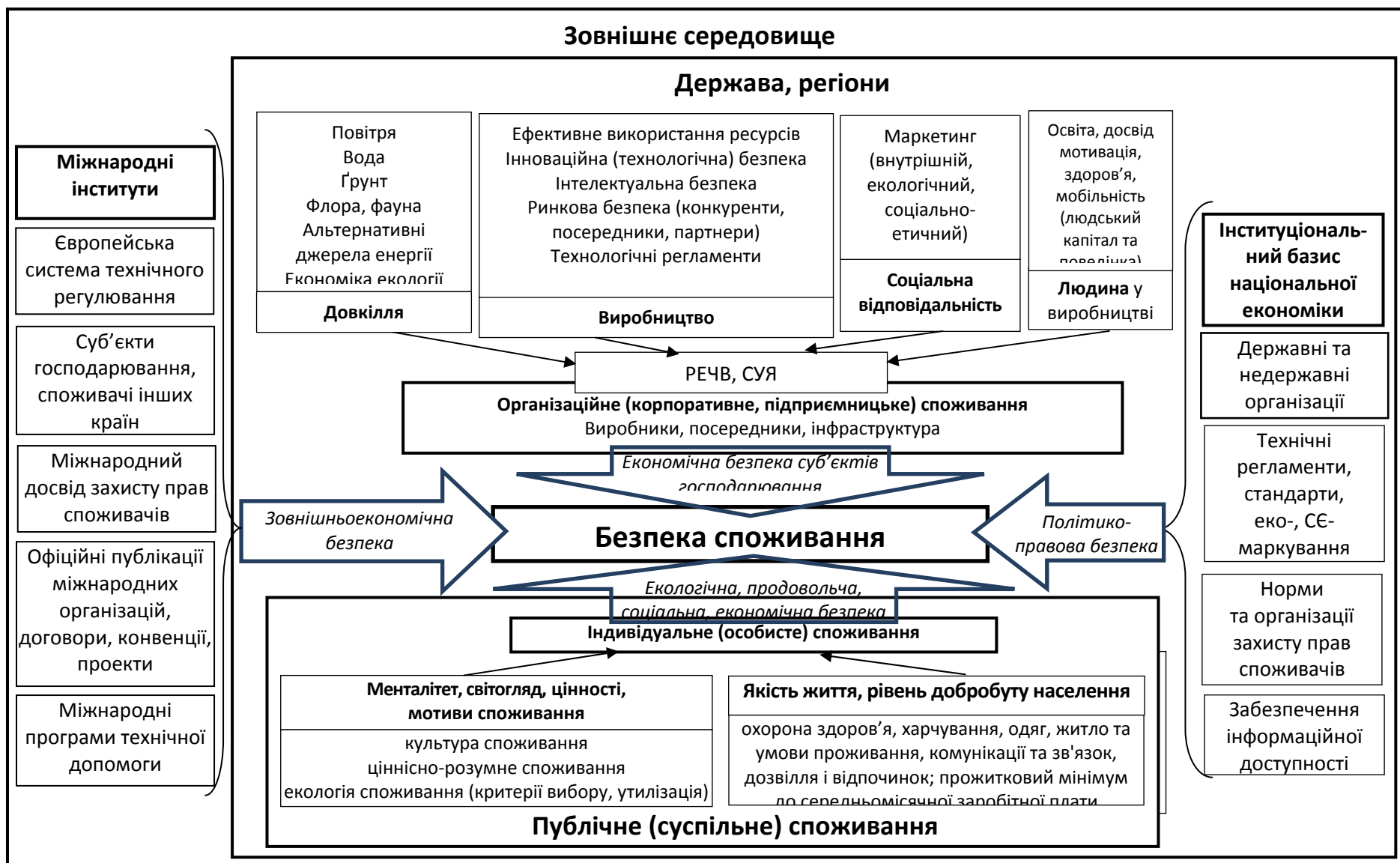

Рис. 3.6.. Структурно-логічна схема інклюзивної моделі системи безпеки споживання. Джерело: розроблено авторами.

істотно, а іноді й визначально, впливає на систему безпеки споживання (СБС) в динамічно змінному часовому періоді¹⁵⁸.

До суб'єктів СБС віднесемо: органи державного управління та місцевого самоврядування, підприємства, споживачів, громадські об'єднання, національні та міжнародні інституції. Інституції різного рівня ієрархії та сфери діяльності насамперед формують середовище безпеки споживання. Споживачі та суб'єкти господарювання безпосередньо беруть участь у процесі задоволення потреб. При цьому будь-який із цих суб'єктів може бути споживачем, характеристики якого відрізняються від особи як індивідуального споживача, що, своєю чергою, зумовлює дуалістичний суб'єктно-об'єктний характер безпеки споживання як процесу.

Отже, у системі безпеки споживання необхідно виокремити: 1) людину (особу) із конституційними правами та свободами, у т. ч. безпеки життєдіяльності; 2) домашні господарства, громади, соціальні групи, народ із такими завданнями, як от забезпечення здоров'я та якості життя; 3) довілля та його ресурси із завданням збереження, раціонального та ефективного використання; 4) регіон, галузь, сектор, сфера економіки, суб'єкт господарювання із правом на розвиток і самостійне визначення стратегічних цілей та завдань; 5) інформаційне, інфраструктурне та інституціональне середовище впливу на суб'єктів споживання.

Особливості поведінки особи в процесі усвідомлення потреби, прийняття рішення про купівлю і безпосередньо споживання на різних рівнях системної ієрархії зумовлюють доцільність дослідження цього процесу в контексті індивідуального (фізичними особами для задоволення власних потреб) та колективного (суб'єктами господарювання для здійснення економічної діяльності) споживання.

Безпосередньо об'єктами споживання є товари та послуги, типологізація яких визначає особливості забезпечення безпеки споживання¹⁵⁹. Домінантне значення в системі забезпечення безпеки споживання мають освітні та інформаційні послуги, які формують поведінку вибору об'єктів споживання (продукції), допомагають аналізувати інформацію про них та приймати рішення.

Зважаючи на зазначене, предметом дослідження безпеки споживання будемо вважати діяльність людини, суб'єктів господарювання, суспільства і держави із захисту безпеки споживачів від внутрішніх і зовнішніх загроз. Тобто суб'єкти СБС повинні, з одного боку, визначати та аналізувати чинники і фактори впливу на безпеку споживання в короткостроковій і довгостроковій перспективах. З іншого боку, завданням є упровадження механізмів протидії їхньому впливу в межах моделі інклюзивного розвитку. Інклюзивність моделі безпеки споживання зумовлюється залученням усіх учасників процесу із однаковою відповідальністю на всіх етапах споживання (від виробництва до утилізації).

Методичною основою для оцінювання загроз та спричинених ними наслідків є якісні та кількісні індикатори, пов'язані з особливостями поведінки споживачів, зокрема критичним рівнем безпечності товарів (послуг). Основними загрозами безпеці споживання на різних етапах споживання є: технологічні, технічні, екологічні,

¹⁵⁸ Гуменюк А. М. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти : монографія. Київ : НІСД, 2014. 466 с.

¹⁵⁹ Павленко А. Ф., Решетнікова І. Л., Войчак А. В. Маркетинг. Київ : КНЕУ, 2008. 600 с.

інституціональні, соціоментальні, процесні, дослідження, виконання яких доцільне як у контексті транзакційних витрат майбутніх періодів, так і забезпечення та гармонізації інтересів суб'єктів процесу споживання. При цьому важливо враховувати рівень безпеки споживання для різних галузей, секторів і сфер національної економіки, джерела загроз, механізми їх подолання. Протидія загрозам безпеці споживання передбачає одержання соціальних та економічних вигод, задоволення та гармонізацію інтересів суб'єктів споживання.

Основні положення програмних засобів зміцнення безпеки споживання складають стратегію (форми, методи) забезпечення безпеки, яку, зокрема, можна розглядати в межах національної моделі споживання¹⁶⁰ або моделі в регіональних стратегіях. Механізми забезпечення безпеки споживання охоплюють продуктові, технологічні, інформаційні, ринкові або інституціональні методи, застосування яких забезпечує гармонізацію інтересів суб'єктів та об'єктів СБС.

Розуміючи безпеку споживання не як результат, а як складний процес, зумовлений значною кількістю елементів і факторів (довкілля, рівень життя населення, виробнича діяльність, маркетингова активність трейдерів, інституціональний базис тощо), який перебуває в постійному розвитку, окреслимо сутнісні характеристики її з урахуванням методологічних підходів дослідження систем Дж. О'Коннора та Й. Макдермотта¹⁶¹ та системно-динамічного моделювання Дж. Форрестера¹⁶².

Як зазначалося вище, середовище споживання є динамічною системою, яка складається із сукупності елементів (виробники, споживачі, органи влади та місцевого самоврядування, громадські об'єднання, незалежні експертні організації, нормативно-розпорядчі документи) з відповідною структурою. Динамічна змінність системи пов'язана з постійною зміною міцності, якості та характеру (прямих чи прихованих) зв'язків. Структура та зв'язки системи інколи є невизначеними, нечіткими, неструктурованими, що ускладнює встановлення наслідків їхньої взаємодії.

Для підвищення безпечності споживання за умови впливу на систему чи окремі її елементи (погляди споживача, технологічний процес виробництва, регуляторні дії) спостерігатиметься значна кумулятивна протидія. При цьому внаслідок управлінських впливів виникає зворотний зв'язок: посилюючий (посилення початкового стану); балансуєчий (відновлення втраченої рівноваги); випереджальний (передбачення майбутнього). Зміни у складній динамічній системі викликатимуть причинно-наслідкові зв'язки, відокремлені в часовому періоді. Наприклад, використання генно-модифікованих організмів у харчовій продукції може негативно впливати на здоров'я людини; застосування пестицидів, гербіцидів та інших хімічних препаратів – на довкілля. Тобто споживання має непрогнозований і невизначений вплив на здоров'я людини, наслідки якого спостерігаються через

¹⁶⁰ Коломієць А. Національна модель споживання: сутність та способи регулювання. URL: [www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02\(5\)/10kaossr.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02(5)/10kaossr.pdf) (дата звернення: 08.09.2019).

¹⁶¹ О'Коннор Дж., Макдермотт Й. Искусство системного мышления: необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / пер. с англ. М.: Alpina Business Books, 2008. 249 с.

¹⁶² Форрестер Д. Мировая динамика / пер. с англ. СПб.: АСТ, 2003. 379 с.

певний часовий період. Що більша динамічна складність системи та процесу споживання, то більше часу необхідно для отримання сигналу зворотного зв'язку.

Істотно впливають на безпеку споживання виробники продукції, використовуючи дешеві матеріали, неекологічні та ресурсовитратні технології. Для таких виробників основною метою є мінімізація витрат виробництва та збільшення обсягів продажу. Зменшення витрат зумовлює виробництво товарів з потенційно негативним впливом на споживача і значними післяспоживчими відходами. Зазвичай суб'єкт споживання неспроможний виявити наслідки зворотного зв'язку, оскільки реакція ще не завершила коло у системі. У деяких випадках нічого не відбувається аж до досягнення порогового значення реакції, при якому система відновлюється або руйнується.

Для розуміння структурної побудови системи споживання за¹⁶³ побудуємо діаграму циклічної причинності (Causal loop diagram (CLD)) (рис.3.7).

В основу діаграми моделі безпечного споживання покладено балансуючий контур, який приводиться в дію двома силами: 1) бажання досягти певного рівня споживання та якості життя; 2) задоволення рівнем споживання, який існує. Що більший дисбаланс, то сильніше бажання витратити більше ресурсів, обмежених грошовими ресурсами як різницею доходів і витрат. У цьому блоці діють врівноважуючі петлі: перша – встановлює баланс між витратами та наявними ресурсами; друга – намагається зменшити відмінність між дійсним та бажаним рівнями споживання. Коли ресурси вичерпуються, суб'єкт (особа) зменшує споживання. Через певний час ресурси збільшуються, що призводить до збільшення споживання і починає діяти друга врівноважуюча петля, тобто витрати збільшуються.

Інші три контури (зворотні зв'язки), які відображають бажаний рівень споживання, засновані на: зростаючому бажанні особи бути здоровою завдяки безпечному споживанню; посилюючому контурі впливу поведінки споживача на споживання; балансуючому впливі поведінки споживача на здоров'я. Від якості споживання залежить здоров'я людини, від обсягів недостовірної інформації про товар, негативний вплив на довкілля – споживання загрозової для здоров'я продукції. При цьому балансує зворотним зв'язком є вплив поведінки на здоров'я людини. Звуження обмежень у поведінці споживача щодо вибору предмета споживання посилює ризики погіршення безпеки споживання. Тобто бажаний рівень споживання необхідно збалансувати із здоров'ям людини та впливом на довкілля, а для запобігання негативного впливу поведінкового складника об'єкта споживання на здоров'я необхідне гальмування посилюючих контурів балансуєчим.

Наступні цикли зворотних зв'язків стосуються процесів виробництва продукції. Перший посилюючий контур пов'язаний із зменшенням собівартості продукції, що, крім прогресивно-позитивного розвитку технологій, переважно негативно впливає на споживчі властивості товару через використання синтетичних матеріалів, низькокваліфікованої робочої сили, відхилень від екологічних норм тощо. Другий посилюючий контур відображає споживання небезпечної для особи

¹⁶³ О'Коннор Дж., Макдермотт И. Искусство системного мышления : необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / пер. с англ. М. : Alpina Business Books, 2008. 249 с.

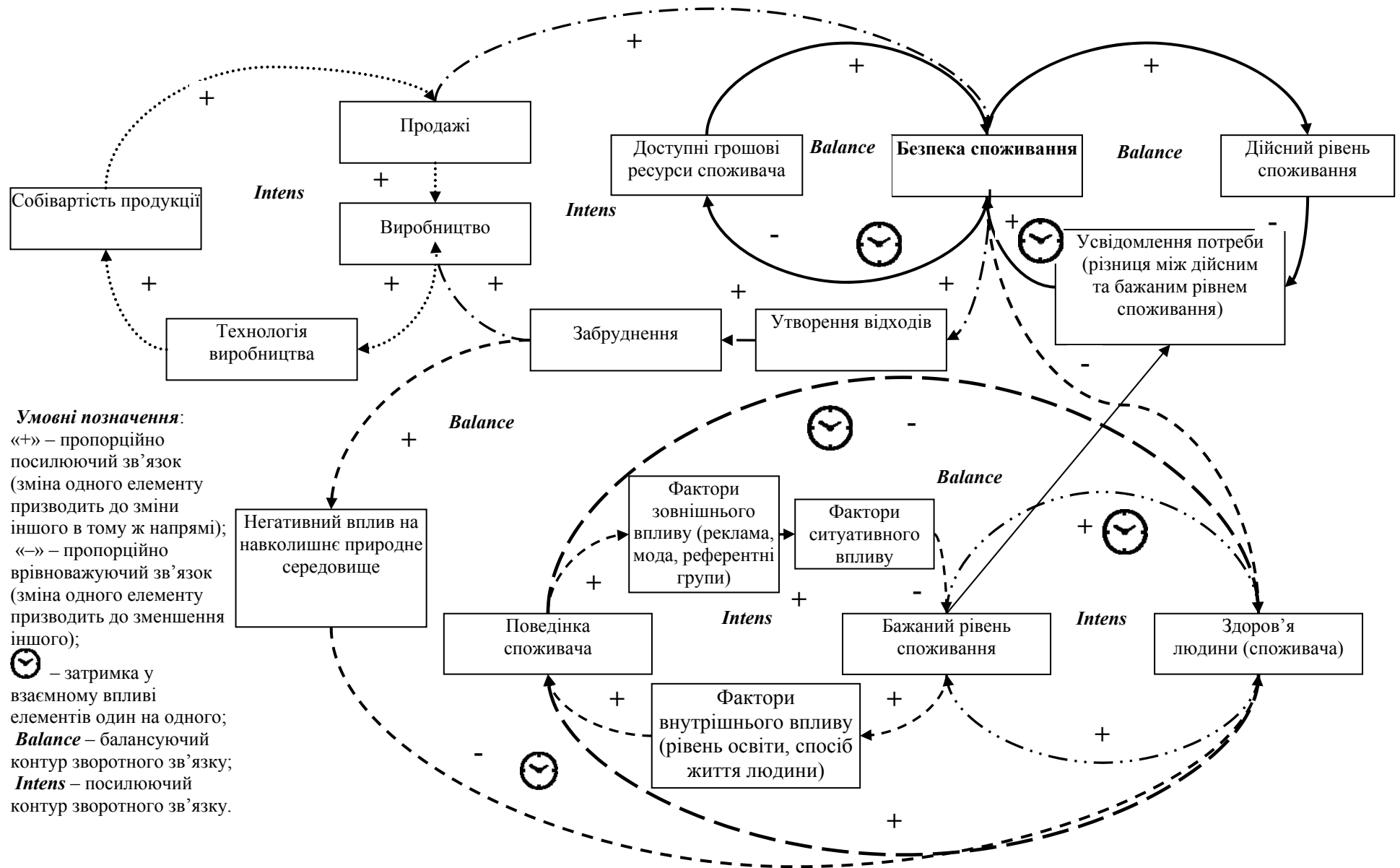

Рис. 3.7. Діаграма циклічної причинності (CLD) забезпечення безпеки споживання

(споживача) та довкілля продукції з утворенням значної кількості післяспоживчих відходів та забрудненням довкілля як під час виробництва, так і безпосередньо в процесі споживання (використання).

Застосування екологобезпечних, ресурсоефективних технологій і матеріалів збільшує вартість продукції і, відповідно, зменшує обсяги її споживання. Балансуючим контуром при цьому може бути лише негативна залежність результатів виробництва (відходів, забруднення довкілля і погіршення здоров'я людини).

Виявлення причинно-наслідкових зв'язків, ризиків і загроз безпеці споживання (використання) товарів (робіт, послуг) як важливого прояву соціально-економічної ексклюзії внаслідок ексклюзивності регулювання (регіонального розвитку) необхідне для проведення подальших досліджень з розширенням сфер прояву ексклюзії (масштабів і часового горизонту) і, на цій основі, спрямовування заходів з подолання ексклюзивності. Причому подібні заходи повинні впроваджуватись у всіх секторах регіональної економіки у динамічному вимірі.

3.4. Просторова ексклюзія у плануванні розвитку регіонів та міст України

Домінування ринкових процесів, системне порушення законодавчих норм, неефективної просторової політики є однією з основних проблем на шляху для забезпечення якості життя і створення безпечного оточуючого середовища життєдіяльності. Автором висловлено гіпотезу, що існують умови, які призводять до обмеження доступу мешканців до ресурсів і можливостей їх використання, у т.ч. просторових, створюючи явище просторової ексклюзії.

Сьогодні в соціальній та урбаністичній науці активно застосовуються категорії та розробляються різні концепції: інклюзивності, нерівності, якості життя, атракційності, розумного міста та інші. Важливе значення для порушеної проблеми відіграють зарубіжні дослідження: J.Berghman¹⁶⁴, J. Gough¹⁶⁵, A.Haan¹⁶⁶, D.Harvey¹⁶⁷, C. Schuyt¹⁶⁸. Дослідження проблематики просторової ексклюзії в Україні не ведуться цілісно, хоч опосередковано зосереджені навколо сучасних концепцій інклюзивності та нерівності. Назріла потреба комплексного розгляду явища просторової ексклюзії, як фактору що впливає на якість життя соціуму і середовища, в усій повноті його складових. Для цього необхідно виявити ознаки просторової ексклюзії у просторовому плануванні міст і територій, а це вимагає: уточнення категорійно-понятійного апарату та теоретичних положень формування поняття просторової ексклюзії; виявлення ознак просторової ексклюзії в просторовому плануванні; здійснення аналізу умов і факторів, що зумовлюють просторову ексклюзію.

¹⁶⁴ Berghman, J. 1995. "Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework." Pp. 10–28 in *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, edited by G. Room. Bristol, UK: Policy Press.

¹⁶⁵ Haan, A. 1998. "Social Exclusion": An Alternative Concept for the Study of Deprivation?" *IDS Bulletin* 29(1):10–19. Gough, J., A. Eisenschitz, with A. McCulloch. 2006.

¹⁶⁶ Haan, A. 1998. "Social Exclusion": An Alternative Concept for the Study of Deprivation?" *IDS Bulletin* 29(1): p.10–19.

¹⁶⁷ Gough, J., A. Eisenschitz, with A. McCulloch. 2006. *Spaces of Social Exclusion*. Abingdon, UK: Routledge.

¹⁶⁸ Schuyt, C. J. M. 2000. "Essay: Sociale uitsluiting." Pp. 13–23 in *Sociale uitsluiting*, edited by C. J. M. Schuyt and C. A. Voorham. Amsterdam: SWP.

Поняття ексклюзії тісно пов'язане з економічними і соціальними концепціями. В економічних концепціях принципову роль у процесах ексклюзії відіграє економічна система і її відносини з державою: у теоретичних напрямках лібералізму вона розглядається як гарант функціонування ринку, в інших теоріях як гарант узгодженості системи та соціального порядку. Сучасне трактування поняття ексклюзії підкреслює багатовимірність явища, зокрема те, що воно залежить від різних причини і має прояви у багатьох сферах суспільної взаємодії.

Просторову ексклюзію трактуємо як явище, коли частина простору (територія) обмежена у використанні для провадження господарської діяльності суспільства (мешканців території), виражає фізичні, економічні, правові, соціальні політичні та ін. види обмежень.

Аналіз законодавчо-правових норм, теоретичних положень, а також просторових ситуацій, що виникають у сфері просторового планування в Україні, дозволив авторів сформулювати множину ознак просторової ексклюзії. Вони зосереджені: у порушенні законодавчо-правових положень використання територій; у системі управління просторовими ресурсами територіальної громади; у нерівномірності локалізації інвестицій у просторі; житловому будівництві і житловій політиці; неузгодженості містобудівної документації і стратегій соціально-економічного розвитку територій (Додаток А, табл А.1). Окремі проблеми та процеси розглянемо більш детально.

1. Порушення законодавчо-правових положень використання територій.

Огляд українського законодавства з питань просторового планування, розвитку територій, використання і управління просторовими ресурсами дозволив виділити положення, порушення яких, на нашу думку, створює обмеження у використанні просторових ресурсів.

Відповідно до Закону України «Про основи містобудування», рішення містобудівної документації мають передувати та лежати в основі прийняття рішень щодо розпорядження земельними ресурсами, які є матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування. За відсутності містобудівної документації орган місцевого самоврядування може отримати ренту (тобто дохід) від землі, використовуючи лише її обмежену кількість (абсолютна рента), розташування в сприятливих природних умовах або в зручному з точки зору освоєння під певну функцію місці (диференційна рента).

Відсутність містобудівної документації створить обмеження для отримання органами місцевого самоврядування додаткової вартості землі, яка, безумовно, буде перевищувати ренту і проявиться у збільшенні надходжень у місцеві бюджети за рахунок підвищення земельного податку та появи інвесторів.

Відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» (ст. 33), виконавчий орган сільської, селищної, міської ради вживає заходи щодо організації комплексної забудови територій, що передбачають попереднє проведення інженерної підготовки, спорудження зовнішніх інженерно-транспортних мереж, об'єктів соціальної сфери, житлових будинків, інших об'єктів будівництва, а також на благоустрій території. Комплексна забудова території може здійснюватися

шляхом комплексної реконструкції кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду одним або кількома інвесторами.

Відсутність проектів комплексної забудови ділянок для забудови:

- знижує (обмежує) можливості мешканців території щодо забезпечення соціально-побутовими послугами, реалізації громадських інтересів на території;
- обмежує майбутнє включення забудову територій в єдину комунікаційну систему регіону (міста): проведення інженерної підготовки, спорудження зовнішніх інженерно-транспортних мереж, об'єктів соціальної сфери, житлових будинків, інших об'єктів будівництва, а також благоустрою території;
- знижує можливості комплексної реконструкції кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду.

Водний кодекс України та постанова Кабінету Міністрів України від 13.05.96 №502 «Про затвердження Порядку користування землями водного фонду» щодо встановлення водоохоронних зон і прибережних захисних смуг з метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водності вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм. Мають місце порушення водного законодавства:

- самовільне захоплення водних об'єктів або їх прибережних смуг;
- забруднення та засмічення вод;
- руйнування русел річок, струмків і водотоків або порушення природних умов поверхневого стоку під час будівництва і експлуатації автошляхів, залізниць та інших інженерних комунікацій;
- самовільне проведення гідротехнічних робіт (будівництво ставків, дамб, каналів, свердловин);
- використання земель водного фонду не за призначенням;
- відмова від надання (приховування) проектної документації та висновків щодо якості проектів підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод, а також актів і висновків комісій, які приймали об'єкт в експлуатацію;
- порушення правил охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення.

Ознаки просторової ексклюзії:

- обмеження доступу до водойм;
- обмеження використання водойм за призначенням;
- зниження водозабезпечення;
- зниження якості питної води.

Порушення Лісового кодексу:

- незаконна вирубка, пошкодження та знищення лісових культур;
- знищення або пошкодження лісу внаслідок підпалу або недбалого поводження з вогнем;
- знищення або пошкодження лісу внаслідок його забруднення хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими і побутовими відходами, стічними водами, іншими шкідливими речовинами, підтоплення, осушення та інші види шкідливого впливу;

- засмічення лісів відходами;
- розкорчування земельних ділянок лісового фонду і використання їх для спорудження будівель, переробки деревини, влаштування складів тощо без належного дозволу;
- незаконне використання земель державного лісового фонду;
- передача площ лісових масивів у приватну власність, користування, оренду.

Як наслідок мають місце:

- обмеження доступу до лісів;
- обмеження використання лісів за призначенням.

Закони України «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про архітектурну діяльність», «Про планування і забудову територій», «Про основи містобудування», ДБН 360-92 «Містобудування. Планування та забудова міських і сільських поселень» встановлюють вимоги до планування і забудови територій. Мають місце порушення у сфері містобудування:

- невідповідність намірів забудовника вимогам містобудівної документації, детальному плану забудови. Наприклад, землю, відведену під житлову садибну забудову, віддають під багатопверхівки;
- виконання будівельних робіт без отримання дозволу на їх виконання;
- будівництво на ландшафтно-рекреаційних територіях;
- забудова зелених зон міст, включаючи землі міських лісів, об'єктами, які не призначені для відпочинку, спорту або обслуговування приміського лісового господарства;
- вилучення під забудову земель Держлісфонду (перехід лісових площ у нелісові);
- будівельні роботи на території пам'яток культурної спадщини, у т.ч. зміна ландшафтів і зовнішнього вигляду;
- порушення поверховості, щільності забудови, мінімально допустимі відстані від об'єкта, що проектується, червоних ліній, ліній регулювання забудови.

Порушення вимог забудови територій призводить до:

- обмеження вільного доступу населення до пішохідних зон, громадських просторів, зелених зон міста;
- обмеження використання за призначенням ландшафтно-рекреаційних територій, лісів, зелених зон, парків;
- зниження естетичних характеристик архітектурного середовища міст.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 59) містить екологічні вимоги до планування, розміщення забудови і розвитку населених пунктів з урахуванням екологічної ємкості територій, додержанням вимог охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Під час розроблення генеральних планів розвитку і розміщення населених пунктів сільські, селищні, міські ради встановлюють режим використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки у приміських та зелених зонах. Мають місце:

- перевищення нормативів екологічної безпеки на відповідній території, а також відсутність програми оздоровлення навколишнього середовища;
- неврахування у встановленому порядку результатів оцінки впливу на довкілля та невиконання екологічних умов, визначених у висновку з оцінки впливу на довкілля;
- допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище;
- самовільне використання природних ресурсів (незаконно добуті в природі ресурси та виготовлена з них продукція);
- невиконання вимог охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій.

Ознаки просторової ексклюзії:

- обмеження використання природно-ресурсного потенціалу територій;
- обмеження використання забруднених територій у господарській діяльності (будівництво житла, ведення сільського господарства).

Закони України «Про відходи», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про металобрухт», «Про житлово-комунальні послуги», «Про хімічні джерела струму», «Про ветеринарну медицину», «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції», розпорядження КМУ від 8.11.17 р. №820-р «Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року» спрямовані на розв'язання критичної ситуації, яка склалася з утворенням, накопиченням, зберіганням, переробленням, утилізацією та захороненням відходів на території України.

Коротка характеристика проблеми: В Україні функціонує 460 міст, близько 500 районів, 885 селищ міського типу і 28388 сіл, органи місцевого самоврядування яких повністю відповідають за організацію надання послуг з поводження з твердими побутовими відходами. Показник утворення відходів в Україні в середньому становить 250-300 кг на рік на людину і має тенденцію до зростання. Домінуючим способом поводження з побутовими відходами залишається їх вивезення та захоронення на полігонах і сміттєзвалищах. Площа території, яке займає сміття в Україні, складає 7% від всієї території нашої держави і має тенденцію до зростання.

Проблема відходів в Україні характеризується відсутністю системи поводження з ними та неефективністю (бездіяльністю) влади у цій сфері, негативно впливає на стан навколишнього природного середовища і здоров'я людей. Як результат така ситуація призводить до:

- обмежень використання природно-ресурсного потенціалу території (земельного, ґрунтів, вод, атмосферного повітря) у господарській діяльності;
- створює загрозу для здоров'я мешканців цих територій;
- якщо врахувати, що більшість сміттєзвалищ розташовані в приміських зонах великих міст, то це створює обмеження щодо ефективнішого

використання територіального ресурсу приміських територій для розв'язання проблем міст (міських агломерацій);

- знижує можливості отримання економічних вигод.

Земельний кодекс України встановлює вимоги щодо використання і розпорядження земельними ресурсами. Порушення земельного кодексу зосереджені в такому:

- самовільне зайняття земельних ділянок;
- псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими та іншими відходами;
- порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок;
- розміщення, проектування, будівництво об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- використання ділянки не за цільовим призначенням;
- порушення вимог Земельного кодексу стосовно оформлення права власності, користування та володіння земельними ділянками;
- вилучення для несільськогосподарських потреб земельних ділянок, зайнятих багаторічними насадженнями, земель рекреаційного призначення, заказників, курортів, а також лісів з особливим режимом лісокористування (лісопарки, міські ліси, лісопаркові частини зелених зон населених пунктів, протиерозійні ліси і водоохоронні насадження).

Ознаки ексклюзії:

- обмеження можливостей мешканців території отримання в користування (у власність) земельних ділянок;
- обмеження доступу до територій внаслідок виникнення права власності, сервітутів, права користування, самовільного захоплення;
- обмеження використання земель за призначенням;
- обмеження використання земель для суспільних потреб.

2. Помилки в управлінні просторовими ресурсами територіальної громади.

Залучення інвестицій на розвиток територій з метою максимального забезпечення суспільних потреб – одна з головних функцій органів місцевого самоврядування у частині самостійного і самодостатнього управління та розпорядження землями на користь громади. Особливо гостро ця проблема постала в умовах проведення реформи децентралізації в Україні, зокрема в частині пошуку механізмів реалізації фінансової спроможності об'єднаних територіальних громад. Інвестиційна діяльність органів місцевого самоврядування відрізняється від інших своєю метою, джерелами фінансування та очікуваними ефектами. Перед об'єднаними територіальними громадами постає необхідність формування законного і сприятливого організаційного режиму інвестиційної діяльності, який би враховував особливості та ефективність інвестицій як для інвесторів, так і для територіальних громад.

Натомість мають місце помилки влади (неефективні дії) щодо провадження інвестиційної діяльності:

- відсутній системний підхід під час відбору земельних ділянок під інвестиційні проекти з позицій найбільш ефективного використання;
- вигоди окремих структур перемагають у пошуках соціально орієнтованих архітектурно-містобудівних рішень. У містах впливаються фірми та бізнесмени, які поєднують інтерес влади та інвестора (з Державного бюджету фінансуються свої будівельні фірми). Реалізація проектів нагадує ремісничі підходи, відсутня системність робіт, не реалізовано жодного соціально важливого для міста проекту;
- недосконалі розрахунки стосовно очікуваних «доходів – витрат»; відсутність оцінки соціальних наслідків реалізації проектів, відсутність досвіду реалізації масштабних інвестиційних проектів відповідного рівня;
- ситуація з продажу земельних ділянок у власність виключає гнучкість управління у процесі реалізації проекту, а саме можливості корегування ціни продажу або інших умов (залежно від того, що хотіла б отримати громада).

У сфері земельної політики і просторового розвитку:

- порушення з боку органів виконавчої влади умов відведення земель, непрозорість механізмів набуття та користування землями, відсутність гарантій з боку органів влади (особливо це стосується приміських територій);
- неузгодженість повноважень між рівнями влади щодо розпорядження земельними ресурсами та затвердження містобудівної документації;
- відсутність підходів комплексної забудови.

У результаті помилок в управлінні земельними ресурсами виникає низка обмежень:

- обмеження використання земельних ресурсів громади, які за фізичними (розмір, форма, рельєф) і юридичними (сервітут, право власності, заборона продажу) характеристиками становлять потенційний інвестиційний ресурс (або призводять здорожчання вартості інвестиційного проекту);
- обмеження залучення земельного ресурсу в економічний обіг унаслідок неправильного розпаювання;
- обмеження вирішення соціальних та інфраструктурних проблем території;
- обмеження просторового розвитку територій.

3. *Нерівномірність просторової локалізації інвестицій.* У загальній структурі інвестицій, що вкладаються у розвиток територій, виокремлюють інвестиції у матеріальну і нематеріальну сфери. За джерелами інвестицій виділяються: приватні, державні, іноземні, міжнародні. Бюджетні інвестиції розпочинаються, коли з'являються вільні фінансові ресурси після покриття обов'язкових витрат. Вони мають розширювати умови для зовнішніх чи приватних інвестицій, реалізовувати

ефективну земельну діяльність і містобудівну політику. Завдяки цьому території з низькою атрактивністю можуть стати місцями локалізації нових інвестицій.

Локалізація інвестицій на території має такі прояви:

- домінують приватні інвестиції, що спрямовані у сфери торгівлі, банківської діяльності, готельного і ресторанного господарства, окремі галузі промисловості, будівництво, операції з нерухомим майном, послуги;
- нерівномірність розміщення: існує об'єктивна тенденція локалізації торгових функцій у периферійній частині міста, що пов'язано з будівництвом великих багатофункціональних торгових центрів, загальна площа яких перевищує 0,25 га., житлове будівництво ведеться по всій території міста і головним чинником є наявність підготовлених земельних ділянок з технічною інфраструктурою;
- низький рівень інвестицій у технічну і транспортну інфраструктуру, яка практично не розвивалась у пострадянський період, і є складною проблемою господарства міст.

Таким чином, існує тенденція нерівномірності локалізації інвестицій, що вкладаються у розвиток територій. Як результат, виділяються простори кращі (атрактивніші) у функціональному, суспільному й естетичному планах, і простори гірші (низької атрактивності). Створюється дисбаланс у розвитку міста, коли деякі райони виявляються перевантаженими населенням, транспортом, туристичними потоками, а інші втрачають мешканців і поступово деградують у житлово-комунальному, соціальному і економічному вимірах. До таких просторів віднесемо:

- промислові території – території наявних промислових комплексів, що знаходяться в межах міста, втратили свою первинну функцію і створюють протиріччя між потребами мешканців міста й складеною структурою міського простору;

- історичні центри міст – території, що переживають у сучасних умовах функціонально-просторову кризу, яка полягає у втраті ними містоутворюючих функцій. До таких функцій належать: житлова, торгова, послуг, а також функції вищого рівня — адміністративна й промислова. Наявна криза обумовлена просторовими та соціально-економічними процесами як у самих містах, так і їх оточенні, передусім у приміських зонах.

Прикладом ділянки, де спостерігаються прояви просторової ексклюзії, пов'язаної з витоком інвестицій з міста, є Підзамче у м. Львові, що розташоване близько історичного центру та є цінним історичним елементом міської структури, володіє значними ресурсами й передумовами для розвитку. Окрім свого центрального розміщення в структурі простору міста і низкою важливих функцій, які вона виконує, ця ділянка є, з одного боку, «жертвою» минулого, зокрема соціалістичного, а з другого — «жертвою» нових господарських умов і відносин. Це применшує роль і значення району «Підзамче» в місті, поглиблює його деградацію.

4. *Неефективна житлова політика України.* Сучасний стан забезпечення населення житлом і система житлової політики сприймається як несправедлива і створює напругу у суспільстві. В Україні житлова проблема поряд з проблемою бідності й безробіття є однією з найгостріших суспільних проблем початку XXI ст. Складна житлова ситуація виникає через: брак житла, поганий технічний стан

житлового фонду, низький стандарт значної частини квартир, зокрема старої забудови, і низькі темпи їх модернізації.

Характеристики житлового будівництва в Україні. Житлове будівництво є пріоритетним у структурі всіх інвестицій, що вкладаються у матеріальну сферу. На регіональному рівні: лідерами у житловому будівництві вже впродовж останніх 5 років є три міста: Київ, Львів, Одеса. Станом на 1.01.2020 р. у цих містах споруджується: Київ – 616 об'єктів, Львів – 249 об'єктів, Одеса – 162 об'єкти. У структурі споруджуваного житла виділяється житло двох типів: багатоповерхове і котеджне у співвідношенні 80% і 20% відповідно. Окрема група – індивідуальне житлове будівництво, яке локалізується в передмістях великих міст¹⁶⁹.

Нове житлове багатоповерхове будівництво ведеться в межах міст, головню в уже сформованих житлових районах, забезпечених інженерно-транспортною інфраструктурою, або за рахунок виробничих і комунальних територій колишньої промислової забудови, характеризується динамічним поглибленням соціальних контрастів, що пов'язується з точковою локалізацією нових житлових апартаментів у старій частині міста та в найатракційніших у містобудівному та ландшафтному плані місцях.

Як результат неефективної житлової політики, спостерігаються ознаки просторової ексклюзії, що проявилися в:

Обмеженні доступу до територій (пішохідних зон, громадського простору) – виникають внаслідок ущільнення забудови, особливо це стосується територій зі складеною архітектурою (історичні центри міст). Такі території зазнають посилення просторового безладу і вилучення громадського простору. Між старі будинки вставляють немасштабні «пломби» незвичних форм і деталей. Особливо така ситуація загострюється в просторах з високою історичною цінністю забудови, де формуються вимоги до поверховості й архітектури житлових будинків у межах, прилеглих до охоронних зон історичного центру міста.

Обмеження розширення технічної і транспортної функцій міста – виникають внаслідок порушення функціональної структури території міста: збільшення частки земель під житловою забудовою в місті і зменшення частки земель технічної і транспортної інфраструктури, зелених зон, громадських просторів;

Обмеження доступу населення до відповідного (нормативного) рівня забезпечення послугами інженерно-технічного, соціально-побутового і культурного призначення – виникають внаслідок відставання будівництва інфраструктурних систем і соціальних об'єктів, благоустрою території (спорудження вулиць не за принципом передування будівництву, а за фактом нового будівництва об'єктів і споруд). Прикладом є розпорошена і хаотична забудова на приміських територіях з відсутністю інженерно-технічної і соціальної інфраструктури.

Обмеження доступності житла мешканцями території обумовлена:

- високою вартістю житла щодо середньомісячної заробітної плати українця – витрати на придбання житла високі, зокрема, значно перевищують

¹⁶⁹ Житлове будівництво в Україні. URL: <http://www.zabudovnyk.com.ua>

фінансові можливості осіб, котрі створюють сім'ю, а вирішення цього питання найчастіше є найбільшою грошовою інвестицією людини в її житті (більшою, ніж інвестиції в освіту, здоров'я, духовність, відпочинок тощо);

- домінування ринкових процесів і усунення влади від вирішення житлових питань мешканців, скорочення усіх «житлових програм» (наїефективнішою була програма молодіжного кредитування);
- дорогі іпотечні кредити.

Обмеження придбання житла в певних районах міст – виникають унаслідок майнової поляризації населення і нерівномірності розподілу житла на території міст: виділяються «анклави бід» й «оази багатства». «Анклави бід» репрезентують старі будинки та райони, які виникли на зламі XIX–XX ст. «Оази багатства», які виникли ще в дорадянську епоху отримують свій розвиток і у соціалістичний і постсоціалістичний періоди, характеризуються завищеною вартістю нерухомості.

5. Неузгодженість містобудівної документації та стратегій соціально-економічного розвитку. У стратегіях має місце декларативність та оптимістичність, що пов'язуються з футуристичними очікуваннями та мріями мешканців мати здорове, красиве і багате місто, проте на практиці більшість стратегій не виконуються. Для прикладу, у Львові за останні 15 років розроблено майже 120 стратегій, програм і планів розвитку Львова. Вони мають частковий характер, суперечать між собою, ігнорують напрацювання попередніх документів.

Містобудівна документація (генеральний план) у радянський період розроблялась на перспективу 20 років для відносно стабільних і прогнозованих соціально-економічних умов міста. Уже в нових умовах містобудівні документи розробляються на методологічно застарілих засадах. Ускладнилась процедура погоджень документації, у т.ч. і з причин незацікавленості влади. Роль і зміст генплану в сьогоденних умовах не змінено, як і підходів до вирішення питань освоєння простору і забудови території міст.

Відсутність системності в управлінні соціально-економічними та містобудівними процесами та керування «в ручному режимі» створює передумови для обмежень розвитку міст у майбутньому. Виділимо, зокрема:

- обмеження можливостей територіального розвитку міста;
- обмеження використання цінних природних комплексів для потреб міста внаслідок забудови їх висотними житловими будинками;
- обмеження розв'язання транспортної, екологічних та ін. проблем міста, зокрема обмеження здійснення реконструкції вулиць з розширенням проїзних частин, розміщення інфраструктурних систем міста.

6. Порушення умов доступності до громадських просторів міста. Громадський простір трактується як доступний для всіх, куди людина може потрапити вільно і не платити за вхід. Він визначається для регулювання відносин, що виникають за межами приватних просторів, де правове становище і можливість перебування окремих громадян обмежені в силу приватних норм.

Громадський простір може бути розділений на простір: центру міста, нових житлових районів, комунікаційний, рекреаційно-парковий і простір нових центрів

торгівлі і розваг, що виникають на в'їздах у місто. У межах конкретної держави ознаки і класифікації громадського простору встановлюються в контексті конкретних законодавчих і нормативних актів. В усіх країнах діють обмеження щодо поведінки в громадських місцях, які ґрунтуються на національних і релігійних традиціях, а також специфічних нормах моралі й гігієни. В окремих країнах і містах можуть діяти обмеження на сезонній і постійній основах. Так, у низці культур вважається недопустимим здійснення у громадському просторі дій, що належать до приватного життя. Типологія громадських місць у різних країнах неоднакова. Водночас до відносно одного і того ж типу громадського місця у різних країнах діють різноманітні вимоги, обмеження і заборони¹⁷⁰.

Розглянемо види громадських просторів та умови їх обмеженого використання:

1. *Установи і місця, призначені для тимчасового використання* – доступність для громадян обмежується розпорядком дня або іншими причинами.

2. *Рекреаційні зони (парки, сквери, лісопарки та лісосмуги)* – обмеження доступності зумовлене погіршенням умов для масового використання цих просторів. Ці простори перебувають здебільшого у занедбаному стані. За останні 20 років роботи з благоустрою ведуться епізодично і фрагментарно, фактично не оновлюються зелені насадження, середовище парків і скверів візуально «засмічено» клаптиковими замощеннями, на недостатньо фаховому рівні виконані й розташовані рекламні щити, художньо неузгоджені за масштабом, кольором, матеріалом, стилістикою, малими архітектурними формами і міським устаткуванням. Окреслились й інші негативні тенденції в освоєнні та використанні жителями озелених територій: захоплення ландшафтно-цінних ділянок під самовільне будівництво гаражів та автомобільних стоянок, перетворення тальвегів у сміттєзвалища, влаштування на важливих візуальних зв'язках природного довкілля маловиразних архітектурних об'єктів. Найцінніші природні компоненти місцевості стали основними об'єктами масової неорганізованої рекреації і вже мають виражені ознаки деградації природного ландшафту.

2. *Простір відкритих (головних) міських площ* – обмеження доступу проявляється внаслідок:

- політичного, економічного і культурного домінування (посилення контролю) з боку економічних еліт і держави, створення режимів використання та способів сприйняття, які виключають з нього цілі соціальні групи (бідних, безхатченків, мігрантів, прихильників опозиційних політичних сил);

- заходів охорони “громадського порядку”, які здатні повністю паралізувати такі форми публічної активності громадян, як вуличні акції, демонстрації та мітинги;

- зменшення чи недопущення громадянської політичної мобілізації. Так, простір головної міської площі може бути змінено архітектурним чином або надано в комерційну оренду, щоб юридично унеможливити на ній громадські протести, як це

¹⁷⁰ Габрель М. Просторова організація містобудівних систем. К. : А.С.С, 2004. 400 с.

було на самому початку Євромайдану. Події Євромайдану в Києві та інших містах України взимку та навесні 2014 р. так само можна і варто розглядати в термінах повернення публічного простору громадянам і здобуття права бути “видимими” політичними суб'єктами через активну репрезентацію в міському просторі;

- протиставлення публічного простору приватному, що виражається у режимі власності, управління і публічного доступу, санкціонованих видах індивідуальної і колективної поведінки, правилах користування, характері та обсягах соціальних інтеракцій і, як результат, різноманітних формах виключення і дискримінації.

3. *Простір нових центрів торгівлі і розваг.* Відкриті для публічного відвідування, вони водночас є приватною власністю, і власник може заборонити там певні види громадської активності. Вони гарантують комфорт і безпеку, але водночас зводять усе різноманіття контактів між людьми до стандартизованих товарно-грошових відносин. Це місця публічного споживання, ретельно очищені від “небажаних” соціальних елементів (безхатченків, жебраків та ін.).

Підсумовуючи викладене вище зазначимо, що громадський простір під впливом функціональних змін і реструктуризація землекористування, порушення режимів забудови в містах сприяють процесам відчуження соціальної функції в громадському просторі: потенційні споживачі в таких просторах ретельно відділяються від неспоживачів, а доступ “небажаних людей” унеможлиблюється (приклад у Золотоворітському сквері в Києві, частина якого перетворилася на приватний ресторан). Залишаючись де-юре у державній власності, громадський простір втрачає свої функції вільної суспільної інтеракції, стає непривабливими і навіть ворожими. Комфорт і безпека небагатьох користувачів уможлиблюється за рахунок виключення символічно важливих публічних просторів з міста і перетворення їх на напівприватні анклав. Менш привабливі з точки зору девелопменту простори на периферії міста часто потрапляють під дію нерегульованої комерціалізації.

5. *Неефективність розвитку транспортної системи.* Транспортна проблема міст загострилась внаслідок таких проблем:

- особливостей розпланування, щільності забудови та історичної цінності забудови;
- особливості природно-ландшафтних характеристик, що створює проблеми розвитку підземної урбаністики;
- мало оновлюється рухомий склад громадського транспорту;
- зростання рівня автомобілізації населення і навантаження на мережу вулиць центральної і середньої частин міста;
- відсутність транспортних розв'язок, переорієнтації транспортних потоків, розроблення оптимальних автобусних маршрутів.

Обмеження, спричинені неефективністю транспортної системи:

- обмеження руху транспортних засобів;
- обмеження мобільності населення внаслідок заторів, збільшення часу і вартості переміщень;
- обмеження місць для паркування автомобілів.

Підводячи підсумки аналізу ознак просторової ексклюзії, підтверджується цінність концепції стосовно розв'язання проблем міст і регіонів. Виявляються низка характерних особливостей просторової ексклюзії та можливостей застосування концепції для регулювання просторової політики в Україні:

- просторова ексклюзія виділяється як категорія соціально-економічної науки та урбаністики і потребує самостійного вивчення;

- просторову ексклюзію слід трактувати ширше законодавчих або нормативних обмежень, натомість поняття включає територіально-структурні та соціально-економічні процеси та зміни, що призводять до обмежень використання територій. У зв'язку з цим термін використовується для пояснення різних видів обмежень у використанні простору: фізичні, доступності, отримання економічних вигод від використання просторових ресурсів, зниження умов проживання населення. Важливим є питання дослідження соціально-економічних і просторових зв'язків, а також просторова й інвестиційна політика влади, розуміння нею завдань розвитку території, прозорість в ухваленні рішень.

Підтверджено припущення, що основні чинники, які формують і впливають на просторову ексклюзію, зосереджені в порушенні законодавчо-нормативних положень, соціально-економічних процесах, системі управління, процесах життя і функціонування територіальних систем. Аналіз ознак вказує, що бізнесовий сектор домінує над ефективними шляхами просторового розвитку — багато рішень, що матимуть довготривалі результати, приймається спонтанно під впливом кон'юнктурних і корупційних інтересів, створюють обмеження використання просторових ресурсів у майбутньому.

Післямова

Впровадження в економіку і суспільство моделі інклюзивного розвитку потребує подолання ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку регіонів, тобто усунення інституційних та економічних бар'єрів, які обмежують можливості залучення всіх верств населення та економічних агентів до розподілу ресурсів, доходів та суспільних благ. Існуюча система регулювання регіонального розвитку повною мірою не забезпечує бажаного рівня ефективності економічного зростання територій та підвищення матеріального добробуту, створення рівних можливостей та умов життєзабезпечення населення. Тому дослідження сутності, проявів і наслідків ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку регіонів є актуальним науковим завданням і неодмінною передумовою усунення дисфункцій систем управління регіонами.

Подальші дослідження екстрактивних інститутів в сфері організаційно-ресурсного забезпечення регулювання соціально-економічного розвитку регіонів передбачають міждисциплінарний підхід до виявлення проблем, аналізу ризиків і загроз існування різних типів і форм ексклюзії у різноманітних сферах суспільно-економічного розвитку, вибору критеріїв і методів оцінки наслідків їх впливу на ефективність реалізації економічної та соціальної політики на державному, регіональному та місцевому рівнях. Проведені аналітичні дослідження стануть підґрунтям для обґрунтування пріоритетних напрямів та розробки механізмів подолання ексклюзивності регулювання і забезпечення, таким чином, безпеки соціально-економічного розвитку регіонів.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Законодавчо-правові умови , що спричиняють виникнення просторової ексклюзії

Законодавчо-правові акти	Порушення законодавства	Ознаки просторової ексклюзії
<p>«Про основи містобудування», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про архітектурну діяльність», «Про планування і забудову територій», ДБН 360-92 «Містобудування. Планування та забудова міських і сільських поселень»</p>	<p>Порушення вимог забудови територій:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Невідповідність намірів забудовника вимогам містобудівної документації, детальному плану забудови. Наприклад, землю, відведену під житлову садибну забудову, віддають під багатоповерхівки. - виконання будівельних робіт без отримання дозволу на їх виконання; - Будівництво на ландшафтно-рекреаційних територіях; - Забудова зелених зон міст, включаючи землі міських лісів, об'єктами, які не призначені для відпочинку, спорту або обслуговування приміського лісового господарства; - Будівельні роботи на території пам'яток культурної спадщини, у т.ч. зміну ландшафтів та зовнішнього вигляду; - Порушення поверховості, щільності забудови, мінімально допустимі відстані від об'єкта, що проектується, відстаней до червоних ліній, ліній регулювання забудови, існуючих будинків та споруд; 	<ul style="list-style-type: none"> - Обмеження вільного доступу населення до пішохідних зон, громадських просторів, зелених зон міста; - Обмеження використання за призначенням ландшафтно-рекреаційних територій, лісів, зелених зон, парків; - Обмеження вільного доступу до пам'яток архітектури; - Зниження естетичних характеристик архітектурного середовища міст;
<p>Закон України « Про охорону навколишнього природного середовища»</p>	<p>Порушення екологічних вимог:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Перевищення нормативів екологічної безпеки на відповідній території, а також відсутність програми оздоровлення навколишнього середовища. - невиконанні екологічних умов, визначених у висновку з оцінки впливу на довкілля; 	<ul style="list-style-type: none"> - обмеження використання природно-ресурсного потенціалу територій; - порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище;

Продовження табл. А.1

	<ul style="list-style-type: none"> - допущенні наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище; - самовільному використанні природних ресурсів (незаконно добуті в природі ресурси та виготовлена з них продукція); невиконанні вимог охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій	<ul style="list-style-type: none"> - обмеження використання забруднених територій в господарській діяльності (будівництво житла, ведення сільського господарства та ін.)
Закон України «Про відходи» Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», Розпорядження КМУ від 8.11.17 р. № 820-р Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року	Порушення вимог саночистки: <ul style="list-style-type: none"> - Зростання кількості відходів у розрахунку на 1 людину - Домінуючим способом поводження з побутовими відходами є полігони та сміттєзвалища; - відсутністю системи поводження з відходами та бездіяльність влади у цій сфері - загострення екологічної ситуації - загроза здоров'ю населення навколишніх територій 	<ul style="list-style-type: none"> - Обмеження використання природно-ресурсного потенціалу території (земельного, ґрунтів, вод, атмосферного повітря) в господарській діяльності; - загрозу для здоров'я мешканців даних територій; - обмеження використання територіального ресурсу приміських територій для розв'язання проблем міст (міських агломерацій); - обмеження отримання економічної вигоди
Водний кодекс України та постанови Кабінету Міністрів України від 13.05.96 № 502 «Про затвердження Порядку користування землями водного фонду»	Порушення водоохоронних обмежень: <ul style="list-style-type: none"> - самовільне захоплення водних об'єктів або їх прибережних смуг; - забрудненні та засміченні вод; - руйнуванні русел річок, струмків та водотоків або порушенні природних умов поверхневого стоку під час будівництва і експлуатації автошляхів, залізниць та інших інженерних комунікацій; - самовільному проведенні гідротехнічних робіт (будівництво ставків, дамб, каналів, свердловин); 	<ul style="list-style-type: none"> - обмеження доступу до водойм; - обмеження використання водойм за призначенням; - зниження водозабезпечення; - зниження якості питної води

	<ul style="list-style-type: none"> - використанні земель водного фонду не за призначенням; - відмові від надання (приховуванні) проектної документації та висновків щодо якості проектів підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод, а також актів і висновків комісій, які приймали об'єкт в експлуатацію; - забруднення морських вод; 	-
Лісовий кодекс України	<p><i>Порушення вимог використання земель лісового фонду:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Незаконна порубка, пошкодження та знищення лісових культур;</i> - знищення або пошкодження лісу внаслідок підпалу або недбалого поводження з вогнем; - знищення або пошкодження лісу внаслідок його забруднення хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими і побутовими відходами, стічними водами, іншими шкідливими речовинами, підтоплення, осушення та інші види шкідливого впливу; - засмічення лісів відходами ; - розкорчування земельних ділянок лісового фонду і використання їх для спорудження будівель, переробки деревини, влаштування складів тощо без належного дозволу; - незаконне використання земель державного лісового фонду; - передача площ лісових масивів у приватну власність, користування, оренду 	<ul style="list-style-type: none"> - обмеження доступу до лісів; - обмеження використання лісів за призначенням;
Закон України «Про основи містобудування»	<p><i>Порушення вимог і порядку розроблення містобудівної документації:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - рішення містобудівної документації мають передувати та лежати в основі прийняття рішень щодо розпорядження земельними ресурсами, 	- Обмеження збільшення надходжень у місцеві бюджети за рахунок підвищення земельного податку та появи інвесторів;

	<ul style="list-style-type: none"> - при відсутності містобудівної документації орган місцевого самоврядування може отримати ренту (тобто дохід) від землі, використовуючи лише її обмежену кількість (абсолютна рента), розташування в сприятливих природних умовах або в зручному з точки зору освоєння під певну функцію місці (диференційна рента). 	<ul style="list-style-type: none"> - обмеження отримання економічної вигод від використання території
Земельний кодекс України,	<p>Порушення вимог використання і розпорядження земельними ресурсами</p> <ul style="list-style-type: none"> - самовільне зайняття земельних ділянок; - псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими та іншими відходами; - порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; - розміщення, проектування, будівництво об'єктів, що негативно впливають на стан земель; - використання ділянки не за цільовим призначенням - порушення вимог земельного кодексу стосовно оформлення права власності, користування та володіння земельним ділянками. - Вилучення для несільськогосподарських потреб земельних ділянок, зайнятих багаторічними насадженнями, земель рекреаційного призначення, заказників, курортів, а також лісів з особливим режимом лісокористування (лісопарки, міські ліси, лісопаркові частини зелених зон населених пунктів, протиерозійні ліси і водоохоронні насадження); 	<ul style="list-style-type: none"> - Обмеження використання земель для суспільних потреб ; - обмеження можливостей мешканців території отримання в користування (у власність) земельних ділянок; - обмеження доступу до територій внаслідок виникнення права власності, сервітутів, права користування, самовільного захоплення; - обмеження використання земель за призначенням - здорожчання (унеможливлення) реалізації інвестиційних проектів на території

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності»	<p><i>Щодо комплексної забудови територій:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Відсутність проектів комплексної забудови земельних ділянок</i> що передбачають попереднє проведення інженерної підготовки, спорудження зовнішніх інженерно-транспортних мереж, об'єктів соціальної сфери, житлових будинків, інших об'єктів будівництва, а також на благоустрій території. 	<ul style="list-style-type: none"> - знижує (обмежує) можливості мешканців території стосовно соціально-побутовими послугами (спорудження об'єктів соціальної сфери, житлових будинків, інших об'єктів будівництва, а також на благоустрій території); - обмеження включення територій забудови в єдину комунікаційну систему регіону (міста): проведення інженерної підготовки, спорудження зовнішніх інженерно-транспортних мереж, - втрата можливостей комплексної реконструкції кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду
--	---	---

Наукове видання

Ексклюзивність регулювання соціально-економічного розвитку регіонів: сутність, прояви та загрози: наукове видання / [наук. ред. С. Л. Шульц]; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України». Львів. 2020. – 106 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»)

ISBN 978-966-02-4252-4 (серія)

ISBN 978-966-02-9323-6

ЕКСКЛЮЗИВНІСТЬ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ: СУТНІСТЬ, ПРОЯВИ ТА ЗАГРОЗИ

Наукове видання

© ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України», 2020.

Оригінал-макет виготовлено в ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього
НАН України»

79026, Львів, вул. Козельницька, 4.

Підп. до друку 08.07.2020. Формат 70х108/16. Папір оф. №1. Гарн. літ. Офс. друк.

Ум.-друк. арк. 10,6. Наклад 100. Зам _____.

Видруковано ФОП «Омельченко В. Г.»

79026 м. Львів вул. Козельницька, 4.